

ISSN 1331 - 5439

prosjekta

190

JAHYAP 2026

R

REPORTAŽA S BANIJE / IZMEĐU OBNOVE I ZABORAVA
INTERVJU / R. JAMBREŠIĆ KIRIN, M. HERCEG I A. FRANCESCHI
IZLOŽBA / GEFF 63 – 69: OD ANTIFILMA DO CRNOG VALA
KNJIŽEVNOST / TANJA STUPAR TRIFUNOVIĆ, MAJA SOLAR
ESEJ / ŠTA AI ZAISTA DONOSI KNJIŽEVNOSTI

просвјета

НОВИНЕ ЗА КУЛТУРУ

ISSN 1331-5439

ИЗДАВАЧ:

Српско културно друштво ПРОСВЈЕТА
www.skd-prosvjeta.hr, www.casopis.skd-prosvjeta.hr

ГЛАВНА УРЕДНИЦА:

Сања Шакић

ИЗВРШНИ УРЕДНИК:

Горан Борковић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:

Барбара Бласин, Невена Бојичић, Горан Борковић,
Сања Шакић, Чедомир Вишњић, Никола Вукобратовић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Марија Бошњак

ГРАФИЧКА УРЕДНИЦА:

Барбара Бласин

НА НАСЛОВНОЈ СТРАНИЦИ: Репортажа с Баније /

Фотографија: Сандро Лендлер / јануар 2026.

ШТАМПА: Kerschoffset

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ: Бериславићева 10, 10 000 Загреб

ТЕЛ: +385 1 4872 480

ФАКС: +385 1 4845 364

Убиљежен у Министарству културе Републике Хрватске под бројем
644. Часопис је суфинанциран од Савјета за националне мањине
Владе Републике Хрватске. Излази у тиражи од 700 примјерака.

итпресум

Драге читатељице и читатељи,

Након освјежења редакције крајем прошле године, услиједило је кратко раздобље прилагодбе у којем је уредништво часописа „Просвјета“ промишљало концепт и смјернице, истовремено припремајући први овогодишњи број. Преузимање кормила од дугогодишњег уредника Чедомира Вишњића и почетак рада у најдуговјечнијој публикацији Српског културног друштва „Просвјета“ носи са собом одговорност, али и узбуђење. Ријеч о часопису који покрива широк распон тема из културе и културне повијести, а који је у својој богатој повијести био отворен за садржајне и концептуалне промјене. Надовезујући се на ту традицију прилагодбе, ново уредништво настојат ће организирати садржај у тематске блокове, успоставити склад између актуалних и безвременских тема, проширити круг сурадника те обухватити већи број тема с фокусом на дијељено културно наслеђе.

Овај број часописа „Просвјета“ отвара се тематским блоком посвећеним петој годишњици потреса на Банији који обухваћа разговоре које је Нина Чоловић водила са знанственицама, истраживачицама и списатељицама окупљенима око зборника „Потресени“, те репортажу Игора Ласића који запажа како се Банија враћа у оквире „старог нормалног“, подсећајући да је стварна обнова процес дугог трајања. Након читања и приповиједања Баније слиједи есеј Милоша Миленковића и Горана Павела Шантека о културном наслеђу Југоисточне Европе, у којем аутори културне праксе проматрају као могућност сусрета, а не затварања, искључивања и конфликта. Уз наведене теме, број доноси и есеј о Гојку Николишу, низ критичких осврта на актуална издања и сувремену умјетничку сцену, хронику културних догађаја у регији и преглед активности у организацији СКД „Просвјете“, критичку расправу о односу умјетне интелигенције и књижевности, те нове књижевне прилоге Тање Ступар Трифуновић и Маје Солар.

И док у свом тисканом издању „Просвјета“ задржава препознатљив визуални идентитет, ускоро нас очекује ажурирање интернетске странице часописа чиме желимо повећати његову видљивост и олакшати пут до нове генерације читатеља. Захваљујемо свим ауторицама и ауторима који су својим прилозима учествовали у стварању овог броја, а читатеље и будуће сураднике позивамо да нам се јаве с приједлозима и коментарима.

Сања Шакић

Fotografija: Sandro Lendler / Reportaža s Banije / januar 2026.

04	OD DANA REPUBLIKE DO „NOVOGODIŠNJE BAJKE“
Nenad Jovanović
HRONIKA	36	BEZ KRISTALNE REFLEKSIJE, NAŽALOST
Igor Ružić
KAZALIŠTE / „CABARET“ / HNK2
10	POVRATCI BANIJI
Nina Čolović
INTERVJU / RENATA JAMBREŠIĆ KIRIN,
MONIKA HERCEG I ANAMARIA FRANCESCHI	39	EKSPERIMENT I OTPOR
Željko Luketić
IZLOŽBE / „GEFF 63 – 69: OD ANTIFILMA DO CRNOG VALA“ / MSU ZAGREB
15	BANIJA – IZMEĐU OBNOVE I ZABORAVA
Igor Lasić
REPORTAŽA / PET GODINA OD POTRESA	44	SMRT AUTORA, RAĐANJE PROSEKA: ŠTA AI ZAISTA DONOSI KNJIŽEVNOSTI
Danilo Lučić
ESEJ
20	NEMATERIJALNO KULTURNO NASLEĐE – MOST MEĐU NARODIMA (1)
Miloš Milenković i Goran Pavel Šantek
ESEJ	49	GRAMATIKA ZAVIČAJA
Miloš Đurđević
KNJIGE / „VARLJIVA ISTORIJA DOMA“
23	MEDIKO S KORDUNA I SRBI U HRVATSKOJ
Marko Faber
HISTORIJA	52	UPUT SMO REKLI
Maja Solar
PROZA
26	GLASOVI GOLOG OTOKA: ŽENE IZMEĐU NASILJA, KAZNE I PAMĆENJA
Nikola Ostojčić
KNJIGE / „ŽENE GOLOG OTOKA“	58	OTAC, POVRATAK
Tanja Stupar Trifunović
POEZIJA
29	DA NAM ŽIVI RAD!
Sonja Leboš
FILM / „ONO ŠTO TREBA ČINITI“	62	PANOPTIKUM
Goran Borković
33	MILENIJALCI ISPRAĆAJU RODITELJE
Ana Vučković Denčić
FILM / „KAKO JE OVDJE TAKO ZELENO?“, „YUGO FLORIDA“ I „VETRE, PRIČAJ SA MNOM“		

OD DANA REPUBLIKE DO „NOVOGODIŠNJE BAJKE“

Nenad Jovanović

SMOTRA U TRPINJI – Tradicionalna 15. Smotra srpskog folkloru Slavonije, Baranje i zapadnog Srema održana je 29. novembra u Domu kulture u Trpinji. Manifestacija, čiji je cilj očuvanje i predstavljanje kulturne baštine srpskog naroda na istoku Hrvatske ove godine je okupila šesnaest KUD-ova, uglavnom s područja djelovanja ZVO-a, ali i s Kosova. „Smotra je zamišljena kao završni godišnji susret folklornih društava kako bi se kroz igru, pesmu i običaje prezentovalo kulturno stvaralaštvo Srba u regionu. Istovremeno, pruža i priliku za razmenu iskustava, jačanje saradnje i druženje igrača i umetničkih ansambala“, rekao je predsjednik Odbora za kulturu ZVO-a Sreten Šodolovac.

VIŠE OD NIŠTA – U organizaciji SNV-a i Vizure aperta u ponedjeljak, 1. decembra u zagrebačkom Srpskom kulturnom centru otvorena je izložba „Ništa/Nothing“, odnosno „Ništa u Jugoslaviji / Nothing: made in Yugoslavia“ na kojoj se radovima jugoslavenske eksperimentalne prakse, uz radove suvremenih autora, predstavlja paradoks umjetničke teme „ničega“: od književne avangarde 1920-ih pa do postmodernističkih radova 1990-ih. Naslov izložbe upućuje na neuhvatljivi pojam „ničega“ kao istraživačku i kritički intoniranu temu umjetnika razvijanu tijekom različitih razdoblja na geografskom području Jugoslavije, kao i suvremenu kritičku temu kulturnog postjugoslavenskog područja, kako su koncept zamislili kustosi Davorka Perić i Aleksandar Bošković. Izložba koja je bila otvorena do 21. decembra obuhvatila je radove velikog broja autora, poput Mladena Stilinovića, Slobodana Šijana, Josipa Vanište ili Oresta Zagoričnika, od kojih mnogi imaju kanonski status u domaćoj historiji umjetnosti. Izložbu je otvorio predsjednik SNV-a Boris Milošević.

MORAVAČKA JESEN – U prisustvu brojnih članova srpskih organizacija i aktivista iz Gorskog kotara, u prostorijama Središnje biblioteke SKD-a „Prosvjeta“ u Zagrebu 2. decembra otvorena je izložba povodom obilježavanja 30 godina kontinuiranog održavanja likovne kolonije „Moravačka jesen“ koju organizira tamošnji pododbor. Predsjednik „Prosvjete“ Nikola Vukobratović tom je prilikom rekao da se ova krovna kulturna institucija

srpske zajednice u Hrvatskoj bavi razvojem amaterskog kulturnog stvaralaštva, što je na korist hiljadama građana u mnogim urbanim i u ruralnim sredinama. Predsjednik i dugogodišnji član pododbora „Prosvjete“ Novica Vučinić, koji organizira likovne kolonije u Moravicama, podsjetio je na dosadašnje aktivnosti i uspjehe kolonije, od prvog okupljanja na inicijativu slikara Đorđa Petrovića i slika nastalih u kući Milana Rapaića pa do današnjih kolonija čiji broj učesnika prelazi 20 i koji dolaze iz više zemalja regiona.

PONOVO RADE MIRKOVCI – U Mirkovcima je obnovljen rad tamošnjeg pododbora „Prosvjete“. U dupke punim prostorijama Srpske kuće u Mirkovcima održana je svečana književna večer posvećena lokalnim autorima. Slavko Kosanović predstavio je svoju knjigu „Ivanci“, o selu koje više ne postoji, ali u svojoj sudbini najbolje oslikava stradanja Srba u Hrvatskoj tokom i nakon Drugog svjetskog rata. Selo su razorile ustaše, a jedini spomenik koji je podsjećao na nevine žrtve bio je srušen za vrijeme rata 90-ih. „Naša je zajednička obaveza da obnovimo sjećanje i podignemo spomenik u čast nevino stradalih“, rekao je Kosanović. Program je nastavljen nastupom članova literarne sekcije osječkog pododbora Bojane Nemet, Miće Zečevića i Milenka Vasiljevića. Čika te nastupom članova Etno-grupe „Đurđevak“, ansambla koji više od decenije čuva i prenosi bogatstvo srpske etno muzike u istočnoj Hrvatskoj. Predsjednica pododbora Savina Gojsović najavila je nastavak organiziranja sličnih kulturnih događaja.

SUSRET S KOSOVOM – Polaznici seminara „Podizanje stručnih kapaciteta SKD-a 'Prosvjeta'“ prvi su decembarski vikend nastupili na godišnjem koncertu Ansambla narodnih igara i pesama Kosova i Metohije „Venac“. Koncert Ansambla oduševio je prisutne, a energija i veselje prenijeli su se i na druženje nakon koncerta, ističu učesnici putovanja koji su tom prilikom posjetili manastir Gračanica, Pečku patrijaršiju, Visoke Dečane i grad Prizren. Projekt se provodi u partnerstvu sa SNV-om, a financiran je preko Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina.

SLOŽNI KLINCI U VUKOVARU – Deveti po redu tradicionalni susret srpskih dječjih folklornih grupa u okviru Festivala mladih Vukovar 2025., održan 6. decembra u Hrvatskom domu u tom gradu, okupio je preko stotinu mališana. Organizator festivala, KUD „Sloga“, spomenutom manifestacijom njeguje očuvanje kulture i tradicije kroz folklorno stvaralaštvo mladih. Predsjednik KUD-a Branislav Bijelić izjavio je da se posljednjim koncertom u kalendarskoj godini pokazalo publici što su najmlađi članovi i njihovi gosti uvježbali tokom proteklih mjeseci. Osim KUD-a domaćina, u

programu su učestvovala najmlađe folklorne grupe negoslavačkog pododbora i folklorne sekcije „Prosvjete“ iz Borova Naselja i Jagodnjaka.

ŠKOLE PUNE UČENIKA – Kao i ranijih godina, najmlađi pripadnici srpske zajednice u Hrvatskoj imaju brojne prilike za učenje srpskog jezika i kulture, s obzirom da SKD „Prosvjeta“ i SNV nastavljaju s pružanjem podrške nastavi po modelu C i provedbom Programa Plus. „Broj učenika koji pohađaju predmet Srpski jezik i kulturu bilježi povećanje na 635 učenika, što ih je 16 više nego lani. Nastava se odvija u 42 osnovne škole. Još se čeka suglasnost nadležnog ministarstva za početak, odnosno obnovu nastave u osnovnim školama u Požegi, Slatini i Rijeci“, ističe Mirko Marković, izvršni sekretar za obrazovanje u „Prosvjeti“. Svi učenici i učitelji su dobili potrebne udžbenike. Marković ističe da najviše učenika pohađa nastavu u Gračacu i Donjem Srbu, njih 56, slijede osnovne škole u Donjem Lapcu sa 44, Belom Manastiru sa 37, Vojniću sa 34 i Dardi sa 33 učenika. Program Plus provodi Odjel za obrazovanje Srpskog narodnog vijeća. Pohađa ga 550 polaznika, a ove godine, s pokretanjem pet novih lokacija – Zadar, Glina, Moravice, Vojnić i Udbina – upisano je 185 novih sudionika. Najveći broj polaznika ima u Belom Manastiru, Vojniću i Kninu, gdje program pokazuje posebno snažan odaziv, ističe voditeljica odjela Danka Jarić.

SRPKINJA, HEROINA – U organizaciji ZVO-a i Srpskog kulturnog centra u Vukovaru 10. decembra održan je program povodom izložbe „Srpkinja – heroína Velikog rata“. Izložba je prvobitno trebala biti održana uoči obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara, ali je odložena nakon što je to zatražio vukovarski gradonačelnik Marijan Pavliček. Izložbu je predstavio autor izložbe, istraživač i kulturolog Dimitrije Vujadinović, naglasivši historijsku pozadinu, značaj žena i njihov doprinos u Prvom svjetskom ratu. Ženama su zajednički bili hrabrost, patriotizam i želja da se njihovi najbliži vrate živi s fronta. Na selu su preuzele sve muške poslove, dok su žene u gradu čuvale djecu, i kao posebno važno, okupljale porodicu i očuvale običaje, ocijenio je Vujadinović.

BUKARA I FUKARA NA TURNEJI – Karlovački pododbor „Prosvjete“ organizirao je promociju knjige „Bukara i druge priče“ bivšeg novinara Novosti Ilije Krnete u izdanju udruženja Kistanjski zalasci sunca. Uz autora o knjizi je govorio i karlovački novinar i publicist Danko Plevnik. Promociji je prisustvovalo više od pedeset ljudi, među kojima je bio i bivši predsjednik „Prosvjete“ te potpredsjednik Vlade Slobodan Uzelac. Uoči predstavljanja prikazana su i dva televizijska priloga o bukaru. „Krnetu bi htio pomiriti i Srbe i Hrvate i pravoslavne i katolike za šta treba još 300 godina“, rekao je Plevnik, aludirajući na bukaru koja je u hrvatskoj varijanti dobila ime – susak, a u tradiciji je oba naroda. Kistanje i Bukovica imaju svoj šarm, rekao je Plevnik i zaključio da nas je „fukara zavadila, a da će nas bukara pomiriti“.

BENKOVČANI U PANČEVU – Od 12. do 14. decembra pododbor „Prosvjete“ iz Benkovca boravio je u Pančevu gdje je održao koncert s koreografijama igara iz Bukovice i Ravnih kotara, te Banije, Šumadije i Leskovca. U prepunoj sali oko 400 gostiju pratilo je nastup benkovačkog pododbora i domaćina, KUD-a „Stanko Paunović“ iz Pančeva.

OSJEČANI U POSJETU METROPOLI – Članovi osječkog pododbora „Prosvjete“ posjetili su 13. decembra srpske institucije u Zagrebu. Nakon hrama Preobraženja Gospodnjeg, gosti su posjetili Srpski kulturni centar gdje su goste dočekali predsjednik SKD-a „Prosvjeta“ Nikola Vukobratović te izvršni sekretar za obrazovanje Mirko Marković. U sklopu obilaska predstavljen je rad Arhiva Srba u Hrvatskoj, Vide TV i izložbe „Ništa/Nothing“.

GODIŠNJI KRNJAKI KONCERT – U dvorani Osnovne škole Katarine Zrinski Krnjak 13. decembra održan je godišnji koncert pododbora

„Prosvjete“ u Krnjaku. Osim domaćeg pododbora, čije su sekcije predstavile svoja umijeća, bogat program ispunile su koreografije, pjesme i umjetničke izvedbe njihovih gostiju i prijatelja. Nastupili su folklorni ansambli raznih uzrasta pododbora „Prosvjete“ iz Krnjaka, Vrginmosta, Gomirja i Rijeke sa ansamblom „Sveti Nikola“ te Ansambl narodnih igara iz Vukovara i Kulturno-umjetničko društvo „Tono Hrovat“ iz Velike Kladuše. Ispred pozornice bili su izloženi ručni radovi krnjačkog pododbora, kao i razni predmeti i alati koje je svako kordunaško domaćinstvo moralo imati za obavljanje radova.

VEČER MANJINA U BJELOVARU – U organizaciji udruženja Češka Obec iz Bjelovara, 13. decembra u tom je gradu održana 17. bjelovarska Večer nacionalnih manjina koja je okupila brojne izvođače iz Hrvatske i regiona. Svojom tradicijom, kulturom, običajima i bogatom gastronomskom baštinom bjelovarskoj publici predstavilo se nekoliko nacionalnih zajednica sa svojim udruženjima, od Bošnjaka do Ukrajinaca. Srbe je ove godine predstavljao pododbor „Prosvjete“ iz Velikog Poganca. „Ovakva društvena događanja imaju izuzetan značaj u okolnostima velikih globalnih napetosti i nesigurnosti. U svijetu u kojem smo svakodnevno okruženi tenzijama, Bjelovar kao da je pod staklenim zvonom. Ovdje večeras ne slušamo loše vijesti, već glazbu, ples i veselje. Iz Bjelovara šaljemo poruku mira, suživota i ljudskosti, poruku da je čovjek čovjeku prijatelj“, rekao je bjelovarski gradonačelnik Dario Hrebak. Po riječima Milorada Pupovca, ovakvi događaji važni su za međunacionalne odnose jer nadilaze lokalne okvire. „Manifestacija se ističe bogatstvom nastupa i snažnom porukom prihvaćanja raznolikosti, što je za pripadnike nacionalnih manjina iznimno važno“, kazao je.

VELIKANI NAŠEG KRAJA – U prostorijama Središnje biblioteke SKD-a „Prosvjeta“ u Zagrebu 16. decembra upriličena je svečanost za učenike osnovnih škola koji su u okviru nastave Srpskog jezika i kulture predstavili svoje literarne radove na temu „Velikani mog kraja“. Voditelj projekta i izvršni sekretar za obrazovanje u „Prosvjeti“ Mirko Marković rekao je da

su, za razliku od lani kad su svojim crtežima mogli sudjelovati i prvašići, ove godine učestvovali učenici od trećeg do osmog razreda koji su se predstavili sastavima na ćirilici. Sudjelovalo je 13 škola u kojima se održava nastava po modelu C, a najviše radova stiglo je iz Donjeg Lapca i Gračaca. Željka Nenadić iz Ministarstva znanosti obrazovanja i mladih istaknula je da ministarstvo sufinancira programe nacionalnih manjina s 220.000 eura. „U narednim godinama jedna od ključnih aktivnosti ‘Prosvjete’ i drugih srpskih organizacija su manjinski modeli obrazovanja i zato ćemo u narednom periodu pojačati svoje aktivnosti, uključivši i projekte kao što su ‘Velikani’. Želimo učiniti iskustvo manjinskog obrazovanja zanimljivijim, atraktivnijim i ugodnijim za sve učesnike u procesu“, rekao je predsjednik „Prosvjete“ Nikola Vukobratović. Tema radova bile su značajne osobe iz historije naših krajeva kao što su Petar Preradović, Vladimir Nazor, Nada Dimić ili Branko Radičević, ali se našlo mjesta i za manastir Lepavinu, saborni hram u Pakracu te za antifašističke spomenike.

SVETI NIKOLA U KRAGUJU – U Društvenom domu Kraguj 16. decembra održana je tradicionalna priredba „Sveti Nikola djeci“, koju su i ove godine pripremili polaznici Programa Plus te članovi sekcija „Prosvjetinog“ pododbora Pakrac–Lipik. Kroz glazbene, recitatorske i dramske točke djeca

su pokazala što su naučila i koliko ovakav oblik rada doprinosi razvoju samopouzdanja, kreativnosti i međusobnog uvažavanja. Polaznici Programa Plus autori su dramskog prikaza „Bajke o Pakracu“, koji je premijerno izveden uz stručnu podršku dramske pedagoginje Senke Petrović iz Novog Sada. S dvije pjesme nastupili su i članovi pjevačke sekcije pododbora, a djeci su podijeljeni paketići, dar VSNM-a Grada Lipika.

ZAJEDNIČKA IZLOŽBA U DARDI – Likovna radionica „Petar Dobrović“, koja djeluje u sklopu pododbora SKD-a „Prosvjeta“ iz Darde upriličila je 13. decembra u Kulturnom centru u Dardi zajedničku izložbu s likovnom sekcijom osječkog Makedonskog kulturnog društva (MKD) „Braća Miladinovci“ iz Osijeka. Izložene slike, njih 25 od 13 autor(ica), različitog su senzibiliteta, tehnika i tema: od Kopačkog rita, Stare Drave, Osijeka, cvijeća, ženskih figura, Bogorodice, pejzaža i apstrakcija preko slika vezanih za Makedoniju i Ohrid pa sve do makedonske narodne nošnje na platnu pod nazivom „Biljana platno beleše“.

KREATIVNO ČOŠE – U prostorijama pododbora „Prosvjete“ u Osijeku 20. decembra održana je izložba radova Likovne sekcije „Kreativno čošće“, koja je okupila 15 ljubitelja kreativnog izražavanja sa 20 radionica, održanih tokom 2025. Po riječima voditeljice Snježane Fuis, na radionicama su se izrađivali privjesci za ključeve, nakit od fimomase, karanfili od papira, uskršni magneti, vezovi na kartonu s likom uskršnjeg zeke, kao i drugi uskršni motivi.

O SESTRAMA HEROINAMA – U organizaciji Dokumente – Centra za suočavanje s prošlošću, u suradnji s Knjižnicom Božidara Adžije, od 20. do 22. decembra održano je drugo izdanje Dana sestara Baković. Program je započeo otvorenjem izložbe Marka Tadića „Duh poprima oblik“, pri čemu

je autor kroz kolažne intervencije na starim razglednicama iz razdoblja Drugog svjetskog rata bilježio lokacije akcija povezanih s historijom otpora. Nakon otvorenja izložbe, historičar Mario Šimunković održao je predavanje „Heroji s margine“, posvećeno ilegalcima. Dani su nastavljeni intervencijom u javnom prostoru umjetnice Tonke Maleković pod nazivom „Haim, der Friedensmann“, povodom 84. godišnjice smrti Haima Friedmana koji je sa 17 godina bio vođa udarne grupe zagrebačkih skojevaca, a završili predavanjem Jadrana Bobana „Heroine nepokorenog grada“ na kojem je govorio o Rajki i Zdenki Baković uz prikazivanje fotografija s povezanih s njima.

GODIŠNJI KONCERT U ROGOŽI – U Srpskom kulturnom centru „Moslavina“ u Rogoži 20. decembra uvečer održan je tradicionalni godišnji koncert „Prosvjetinog“ pododbora Garešnica, čime je obilježen Sveti Nikola, krsna slava pododbora na čelu s predsjednikom Zoranom Blanušom i zamjenikom Nikolom Radoševićem. U kulturno-umjetničkom programu učestvovali su KUD „Strahoninec“, KUD „Seljačka sloga“ iz Preloga, mađarsko kulturno društvo „Nepkor“ iz Osijeka, hor „Beli anđeo“ crkvene opštine Stupovača, poddodbori „Prosvjete“ iz Velikog Poganca i Zagreba, kao i domaćini sa svojom seniorskom, dječjom, tamburaškom i pjevačkom sekcijom, kao i harmonikaškom solo točkom 11-godišnje Nikoline Mašić.

TRIDESET IM JE GODINA TEK – U Glini je, u Srpskom kulturnom centru „Josif Runjanin“, 22. decembra održan znanstveno-stručni skup „30 godina od početka obrazovanja na srpskom jeziku i ćirilicom pismu u Republici Hrvatskoj (model C)“, u organizaciji „Prosvjete“. Među predavačima su bili potpredsjednik „Prosvjete“ Siniša Tatalović, Čedomir Višnjić, arhimandrit Danilo Ljubotina, Milan Vukelić iz Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih, Aleksandar Ilinčić, direktor Prosvjete d.o.o., koji je govorio o udžbenicima za nastavu na srpskom jeziku i ćirilici od 1995. do 2025. godine, profesor Dušan Marinković, učiteljice Slađana Krupljan i Valentina Pipinić te Danka Jarić iz SNV-a koja je govorila o Programu Plus i podršci

obrazovanju na srpskom jeziku i ćirilici. Riječ učenika čula se kroz izlaganje srednjoškolke Marije Pipinić koja je kao osnovnoškolka pohađala nastavu po modelu C.

LICIDERSKO SRCE – Tamburaški sastav Dunavske zore organizirao je 22. decembra dječje muzičko veče pod nazivom „Licidersko srce“. Manifestacija je okupila najmlađe muzičke izvođače iz više opština i grada Vukovara, a pokazala je bogat i raznovrstan program posvećen muzici, tradiciji i zajedničkom stvaralaštvu. Osim dječjeg hora Sanjalice iz borovskog pododbora „Prosvjeta“, nastupili su i mladi harmonikaši Relja Rakazović, Nikola Kojić, Filip Rkman i Nebojša Filipović, kao i tamburaški orkestar KUD-a „Branislav Nušić“.

KONCERT U RIJECI – Riječki folklorni ansambl „Sveti Nikola“ organizirao je 23. decembra godišnji koncert na kojem su se predstavili sa dječjom, izvođačkom, rekreativnom i pjevačkom grupom. Pred punom dvoranom HKD-a na Sušaku izvedeno je više novih koreografija. Nastupili su i gosti iz pododbora „Prosvjete“ iz Garešnice i Gomirja, kao i MKD-a „Ilinden“ čiji je orkestar uveličao skup. Pomoć je došla i od pododbora „Prosvjete“ iz Viškova od kojeg su posudili nošnje, kao i od SPC-a u Rijeci.

NOVOGODIŠNJI KONCERT U MORAVICAMA – U Domu kulture u Moravicama 26. decembra održan je tradicionalni Novogodišnji koncert u organizaciji KUD-a „Željezničar“ i tamošnjeg pododbora „Prosvjete“. U emotivnoj atmosferi dupke pune dvorane, na pozornici su se izmjenjivali predstavljeni članovi KUD-a „Željezničar“ Moravice te poddodbori „Prosvjete“ iz Moravica kao domaćina, Gomirja, Zagreba i Krnjaka.

PEŠKIRI, PEŠKIRI ... – U prepunoj Konferencijskoj dvorani Quella u Lipiku 29. decembra predstavljeni su rezultati dvaju projekata očuvanja kulturne baštine Srba zapadne Slavonije. Jedan je „Slavonski peškiri: očuvanje, revitalizacija, digitalizacija, edukacija i promocija kulturne baštine Srba“ čiji su nosioci VSNM Požeško-slavonske županije i SNV-ov Odjel za koordinaciju, a drugi „Prikupljanje etnografske građe o Srbima u Hrvatskoj“ čiji je nosilac SNV-ov Arhiv Srba u Hrvatskoj. Na panel-diskusiji učestvovali su etnolozi Dalibor Harambašić, Josip Forjan iz KUC-a Travno – Centra za tradicijsku kulturnu baštinu, kao i Miloš Rašić, etnolog i antropolog iz Etnografskog instituta u Beogradu, koji su predstavili značajne rezultate istraživanja i razgovarali o značaju i potencijalima prikupljene etnografske građe, nakon čega je otvorena i izložba nošnji, peškira i drugih tradicijskih predmeta.

SAJAM SRPSKOG IZDAVAŠTVA – Zajedničko veće opština Vukovar organiziralo je 29. decembra Sajam izdavaštva Srba. Izdanja su okupljenima predstavili direktorka Srpskog kulturnog centra Vukovar Jelica Lipovac Dudaš, direktor Srpskog doma Nebojša Vidović i predsjednik ZVO-a Vukovar Dejan Drakulić. Kako je naglašeno, sajam predstavlja značajan doprinos očuvanju identiteta Srba na ovim prostorima, kao i važnost predstavljanja novih publikacija koje istražuju kulturnu, historijsku i društvenu baštinu srpske zajednice. Cilj sajma bio je predstavljanje izdanja koja su tokom ove godine objavili ZVO, Srpski dom i Srpski kulturni centar, a djela su predstavili istoričar Borivoj Čalić i protojerej-stavrofor Saša Kuzmanović.

ZIMSKÉ ŠKOLE – Zadnje sedmice 2025. SKD „Prosvjeta“ organizirala je tri zimske škole – petodnevnu u Moravicama, četverodnevnu u Orahovici i trodnevnu u Banjaluci. Zimsku školu u Moravicama pohađalo je 20 učenika. Najviše učenika bilo je iz Topuskog i Okučana, a prvi put su došli i polaznici iz Pule i Gradine u Virovitičko-podravskoj županiji, ističe sekretar za obrazovanje u „Prosvjeti“ Mirko Marković. Učenici su imali bogat program.

Osim radionica srpskog jezika i cirilice, historije, kulture i običaja, koje su se odvijale u prostorijama te škole, posjetili su manastir Gomirje te crkvu Sv. Georgija u Moravicama, Centar za posjetitelje Velike zvijeri u Staroj Sušici i Centar Nikole Tesle u Karlovcu. Organizirano je i sanjkanje, a prisustvovali su i koncertu pododbora „Prosvjete“. Marković je bio voditelj zimske škole u Orahovici koju je pohađalo 19 učenika. Najbrojnija grupa, 26 učenika iz Velikog Poganca, Pakraca, Lipika i Garešnice, bila je u Banjaluci s pratnjom u kojoj su bili i o. Ognjen Tendžerić kao organizator i Zoran Blanuša kao voditelj. Kao i prošlih godina, sva su djeca imala plaćen put, smještaj i obroke, a gornja granica za prijave bila je 16 godina, pa su u radu škola učestvovali i učenici prvih razreda srednjih škola.

BOŽIĆNI PROGRAM U VUKOVARU – Vukovarski pododbor „Prosvjete“ organizirao je 8. januara svečani Božićni program u Parohijskom centru u Vukovaru. U kulturno-umjetničkom programu, koji su vodile učenice Gimnazije Vukovar uz podršku profesorice Ljiljane Bajac Nikolić, publici su se predstavili vukovarsko Srpsko pevačko društvo „Javor“, katiheta Srđan Benda, ženska pevačka grupa ANI Vukovar, učenici Osnovne škole Dragutina Tadijanovića, vokalno-instrumentalni sastav „Venac“, kao i orkestar „Vučedolski zvuci“ sa solistima Mislavom Petkovićem i Živojinom Jergićem. Svečani program bio je posvećen proslavljanju praznika Rođenja Hristovog, kao simbola mira, ljubavi i zajedništva, uz negovanje tradicije, duhovnosti i kulturnog identiteta srpske zajednice u Vukovaru.

SRPSKO VEĆE U ZAGREBU – Folklorši „Prosvjete“ iz Gomirja, potpomognuti igračima iz Folklornog ansambla „Sveti Nikola“ iz Rijeke, uveličali su još jednu Srpsku večer koja se po 17. put 10. januara održala u zagrebačkom Gastro globusu. Igrama iz Šumadije otvorili su program, a onda veselo nastavili Igrama iz Crnorečja. Publika ih je ispratila s velikim oduševljenjem i dugim aplauzom, kao i ostale učesnike programa – orkestar Nikad nije kasno te pjevače narodnih pjesama Radišu Uroševića i Snežanu Đurišić koji su dodatno zagrijali publiku, tako da je večer svršilo pred zorom.

NOVOGODIŠNJA BAJKA U BOROVU – Pododbor „Prosvjete“ iz Borova Naselja organizirao je 11. januara priredbu pod nazivom „Novogodišnja bajka“. U programu održanom u Dečjem vrtiću Vukovar učestvovala su folklorna i dramska sekcija borovskog pododbora. Organizatori su izrazili zadovoljstvo odazivom publike i uspješno realiziranim programom, ističući da će i ubuduće kroz slične manifestacije njegovati tradiciju i okupljati zajednicu u Borovu Naselju. Tokom programa nastupale su sve dječje grupe, a umjetnički rukovodilac Sreten Šodolovac naglasio je važnost ovakvih nastupa za očuvanje srpske tradicije i ponos zbog uspješnog izvođenja koreografija, posebno kod najstarijih koji su prvi put igrali igre iz zapadne Slavonije.

POVRATCI BANIJI

RAZGOVOR O ZBORNIKU „POTRESENI: ZNANSTVENOHUMANISTIČKI I UMJETNIČKI DOSEZI BANIJSKOG POTRESA“ S RENATOM JAMBREŠIĆ KIRIN, MONIKOM HERCEG I ANAMARIJOM FRANCESCHI

Pjesnikinja Monika Herceg vodi nas iz Zagreba u mjesto svoga odrastanja, selo Pecki, zaseok Bjelovci, s etnologinjom Anamarijom Franceschi zastali smo u Sisku, a s jednom od urednica zbornika, Renatom Jambrešić Kirin, također rođenom u Sisku, u Institutu za etnologiju i folkloristiku

RAZGOVARALA: Nina Čolović

FOTOGRAFIJE: Sandro Lendler

Zemljane korice zbornika „Potreseni: znanstvenohumanistički i umjetnički dosezi banijskoga potresa“, koji su uredile Renata Jambrešić Kirin, Jelena Marković i Ines Prica iz zagrebačkoga Instituta za etnologiju i folkloristiku, protkane su koncima likovnog rada Ivana Kožarića „Gradovi“ iz 1971. godine, iz ciklusa „Gradovi kraste“. Zbornikom „Potreseni“ obilježena je peta godišnjica potresa, koji je magnitudom 6,4 rasporio otvorene rane Banije, sustavno proizvođene oskudicom i ratom. Porezotine na izranjavanoj koži banijskoga tla previjaju izborane ruke staraca, koraci onih koji su otišli i koji mu se vraćaju, usjevi koji se opiru zimi, putnici namjernici koji navrate na čašu razgovora i kuće koje se tvrdoglavo odbijaju poviti nasilju potresa, obrazaca i formulara, ispraznih obećanja, kao i usporene i zapostavljene obnove. Gorak okus napuštenosti nakon potresa ublažavale su solidarnost i okrenutost ljudi jedni prema drugima. Baniji neumorno u svome radu gravitiraju i znanstvenice i kulturne radnice okupljene oko zbornika „Potreseni“, mnoge od njih i same s Banije. Pjesnikinja Monika Herceg vodi nas iz Zagreba u mjesto svoga odrastanja, selo Pecki, zaseok Bjelovci, s etnologinjom Anamarijom Franceschi zastali smo u Sisku, a s jednom od urednica zbornika, Renatom Jambrešić Kirin, također rođenom u Sisku, u samom Institutu.

RENATA JAMBREŠIĆ KIRIN: TKANJE BANIJE

Zbornik izlazi iz okosnica klasične znanstvene publikacije, sagledavajući Baniju kroz književnost, likovnost, film i kazalište. Kamo je zbornik težio zakoračiti u svojoj koncepciji?

Renata Jambrešić Kirin: Osnovna odlika ovog zbornika je interdisci-

plinarnost, a crvena je nit svih radova promišljanje Banije kao jedinstvenog lokaliteta i egzemplarnog krajolika u procjepu između ruinizacije i regeneracije; krhkosti, ranjivosti, straha i beznađa, ali i otpornosti i žilavosti ljudi koji na sličan način – snalazeći se, improvizirajući i prkoseći sistemskom nasilju – opstaju na periferijama. Kako bismo razumjele afektivni intenzitet u podlozi humanih i etičkih odgovora kojima su građani cijele zemlje nadomještali manjkavosti kriznog upravljanja i nesnalaženje državnih institucija, oslonile smo se na suvremene etnografske pristupe koji naglašavaju važnost osjetilnog i emocionalnog iskustva, ali i na umjetničke tekstove i artefakte; od filma „Banija: My Neighbour Wolf“ Nebojše Slijepčevića, knjiga „Kuća sa zelenim barkodom“ Jagode Kljaić i „Potresne kronike“ Daniela Pavlića do poezije Monike Herceg i proze Miroslava Kirina.

Kako se figura lokalnoga kazivača krenula mijenjati s banijskim potresom?

Renata Jambrešić Kirin: Banijski kazivači s potresom su nanovo otkrivani u medijskom i virtualnom prostoru, prisvajajući poziciju društvenih subjekata – stanovnici skrajnutih banijskih sela i zaseoka koji su na suveren, lucidan i estetski zahtjevan način pripovijedali o svom iskustvu prije i nakon masovne katastrofe koja je označila klimaks brojnih životnih potresa, gubitaka i traumatičnih izmještanja. Upravo su oni povratili povjerenje u moć pripovijedanja kao, riječima Elif Shafak, možda „naš posljednji preostali demokratski prostor“ u doba praznih govora političara, medijske manipulacije osjećajima i ciljane proizvodnje podjela, antagonizama i svakovrsnih kriza.

Monika Herceg

Rekla bih da je zenitistima, čija je poetika također dijelom nasljeđa ove regije, i našim sugovornicima zajednička živa imaginacija i retorička sposobnost da i najteže udarce sudbine iskažu začudnim metaforičkim slikama, književnim minimalizmom, autoironijom ili crnim humorom.

Unatoč vidljivom napretku obnove javnih institucija, posebice u gradovima, većinu stanovnika Banije, posebice onih depriviranih, izoliranih i traumatiziranih, muče poznati osjećaji nepovjerenja u državnu upravu i socijalnu pravdu, kaže Renata Jambrešić Kirin

Kako se od 2020. do danas mijenjao krajolik Banije, kako u pogledu okoliša i obnove tako i u pogledu (re)konstrukcije života i dobrobiti ljudi?

Renata Jambrešić Kirin: Svaka katastrofa je prekid *statusa quo*, zakonitosti i mrtvila koji zatiču ljude na periferijama, na društvenim i civilizacijskim rubovima. Netom nakon potresa, ljudi su osjećali podršku ponajviše zbog nesebične podrške volontera. Međutim, već s prvim administrativnim zahtjevima; razvrstavanjem i markiranjem oštećenih objekata, kao i jedno-kratnim isplatama pomoći, nastupile su i prve sumnje i osjećaji zakinutosti i nepravde koji se i danas umnažaju i šire različitim osima – dobnim, etničkim, socijalnim, političkim, ejblističkim. Ljudi su nezadovoljni i frustrirani netransparentnim kriterijima i listama čekanja na državno upravljano obnovu, kao i uvođenjem modela „zamjenskih građevina“ i „zamjenskih stanova“, koji potencira dojam privremenosti, prekarnosti, nestalnosti i neprestanoga čekanja na bolji život u mjestima koja se prazne još od 1960-tih. Teško je izdvojiti opće crte vrlo različitih ljudskih sudbina i obiteljskih trajektorija, ali netko tko punih pet godina živi u kontejneru, a još uvijek ne zna kad će i hoće li se vratiti u obnovljenu kuću ili stan, ili netko tko zbog bolesti i starosti ne može

dočekati useljenje jer se još „samo“ čeka septička jama, priključak na struju, učinkovito grijanje ili internet, ne osjeća niti razmišlja jednako o „uspjesima“ obnove kao onaj sugrađanin ili suseljan kojem je vrlo brzo popravljen dimnjak i krov, a manja oštećenja su sanirali članovi obitelji i prijatelji. Tako da unatoč vidljivom napretku obnove javnih institucija poput škola, bolnica i domova za starije i nemoćne, posebice u gradovima, većinu stanovnika Banije, posebice onih depriviranih, izoliranih i traumatiziranih, muče poznati osjećaji nepovjerenja u državnu upravu i socijalnu pravdu, ostajući zaokupljeni potragom za smislom i mogućnostima razumijevanja nove društvene stvarnosti.

MONIKA HERCEG: BANIJA U POEZIJI

„Arhipelag Banija“ ispremrežen je promišljanjima kreativnosti upisane u banijski prostor. Kakva se slika Banije gradi u naslagama pjesničkih dijapozitiva u Vašem radu i radu drugih koji su o njoj pisali?

Monika Herceg: Drugačiji pogledi na Baniju proizlaze iz različitih iskustava toga kraja. Postoji i neka kolektivna slika, naravno, iz koje se granaju razumijevanja banijskoga prostora. Ona su pritisnuta poviješću ratnoga stradanja, kao i nezacijeljenim ratnim traumama i hrvatskog i srpskog stanovništva. Na Baniji su sela koja su i prije potresa bila bez struje i vode. Neka su mjesta tek prije nekoliko godina dobila rasvjetu. Postaje jasno da problem nije bio samo potres. On je učinio vidljivim probleme koji su postojali i prije njega. Svi donosimo jedan sloj čitanja Banije, i to tako što je netko promatra iz Siska, netko iz Petrinje, a bitna je i generacijska razlika. Neki nose sjećanja na Baniju prije rata, dok sam ja rođena kada je počeo rat. Ipak, usporedbe našega rada pokazale bi da mi govorimo o istom prostoru i da se nalazimo u korpusu istoga jezika. Zanimljivo je promatrati te sponne među retcima zbornika, ali i kako se umjetnički senzibilitet oblikuje i u naslanjanju na znanstvena istraživanja u njemu.

**Odrastala sam poimajući
banijsko selo i šumu kao mitska
mjesta povratka. Za mene je
i dan-danas taj zaseok podno
Hrastovičke gore, sa svega
par kuća, najljepše mjesto na
svijetu, gdje je moguće izgraditi
cijeli neki izmaštani svijet,
govori Monika Herceg**

Napisali ste niz pjesama i tekstova o Baniji, a i posvećena joj je i Vaša prva zbirka pjesama „Početne koordinate“ (2018), podijeljena u četiri cjeline; „Zmijske smrti (podrijetlo)“, „Ptičje smrti (bijeg)“, „Mačje smrti (izbjeglištvo)“ i „Zečje smrti (povratak)“. Kako Vaša kretanja preklapaju kartu Banije?

Monika Herceg: Imala sam godinu dana kada smo izbjegli, a vratili smo se kada sam imala deset godina. Po povratku su baka i djed, a nakon i njih otac, preminuli, pa je mama ostala sama s nama, koja i nije bila odatle, nego iz okolice Jajca. To je jedan ogroman dio života gdje nemaš prostor, nemaš mjesto, nemaš ideju doma. I danas imam problem s time što je dom, ne mogu ga ni klasificirati ni opisati ni osjetiti. Kao izbjeglica osjećaš se užasno izmješteno, a sjećam se i da nismo bili prihvaćeni. Sad je to moguće vratiti i na to kako tretiramo izbjeglice i migrante danas, pa i kakva su iskustva imali ljudi koji su bili izmješteni nakon potresa u druge sredine. To je neprestani strah i nesigurnost u prostor, a da ne govorimo o siromaštvu i neimaštini. „Koordinate“ su prostor romantizirale jer je i meni bio potreban neki magični momenat da oživim u sebi taj prostor. Odrastala sam poimajući banijsko selo i šumu kao mitska mjesta povratka. Za mene je i dan-danas taj zaseok podno Hrastovičke gore, sa svega par kuća, najljepše mjesto na svijetu, gdje je moguće izgraditi cijeli neki izmaštani svijet.

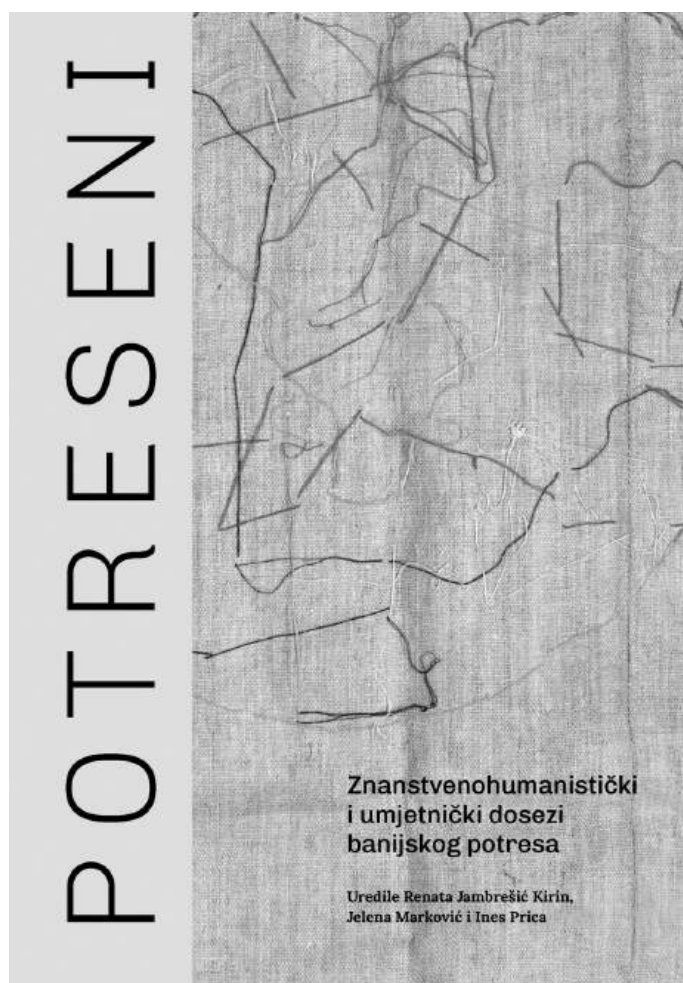
**Selu ćemo se morati vraćati,
ako ništa, zbog globalnoga
zatopljenja, a zatrli smo
znanje koje je gradilo lokalno
stanovništvo da bi opstalo.
Ovisit ćemo o tome što je
moguće uvesti, ne znajući više
kako uzgajati hranu, tvrdi
Monika Herceg**

Kakve su posljedice sistematičnoga napuštanja i uništenja sela na Baniji?

Monika Herceg: Kada smo se vratili u selo, nije bilo druge djece uz braću i mene. Banija je danas još praznija; u školama u Jabukovcu i drugdje oko Petrinje teško je sastaviti i jednu radioničarsku grupu djece. Uništenje infrastrukture sela ljudima je otrgnulo iz ruku alate za preživljavanje. Selu ćemo se morati vraćati, ako ništa, zbog globalnoga zatopljenja, a zatrli smo znanje koje je gradilo lokalno stanovništvo da bi opstalo. Ovisit ćemo o tome što je moguće uvesti, ne znajući više kako uzgajati hranu. Sada kada više nema sisačke željezare, nema više ni vlakova koji su nekada prolazili kroz banijska sela i povezivali taj kraj. Već nakon rata pruga je počela propadati. Tračnice, uz koje smo se nekada igrali kao djeca, iščupane su i zarasle.

U recitalu „Grad po mjeri čovjeka koji može voljeti“, izvedenom u Petrinji 2021. godine, kao i u drugim vašim pjesmama, česti su životinjski motivi, s „psima grada“ ili „gradom koji stresa svoje krzno“. Kako je odnos prema životinjama na Baniji utjecao na Vaš rad?

Monika Herceg: Sa selom, uništavani su i uvjeti za dobrobit i ljudi i životinja; postalo ih je sve teže prehranjivati. Nekada smo imali doma kokoši

i svinje, ali čak i kada je otac bio živ, sve je to tražilo puno više brige nego što je bilo moguće osigurati. Jest meso na selu je značilo posvećenu brigu za životinje i spoznaju da je dokončati nečiji život užasno težak čin. Jer te ta životinja hrani, ti znaš koliko vrijedi njezin život i koliko vrijedi ta smrt. To je sasvim drugačiji odnos nego što nam ga nudi kapitalističko, konzumerističko društvo. Gdje postoji distanca od toga živoga bića. Distanca od toga da netko treba umrijeti da bismo jeli. Te distance na selu nema. Ti životinju trebaš sam zaklati ako ćeš jesti. Mislim da je to ogromna lekcija o smrti, a da ne kažem o životu.

Kako su i zašto susreti s ljudima na Baniji označavali povratak oralnosti, usmenoj književnosti?

Monika Herceg: Obnovu često mislimo kao materijalnu intervenciju u prostor. Vjerujem da je i pričanje o Baniji, koje vodi računa o kontekstu u kojem se odvija, o tome tko govori i kako nikoga ne izostaviti, briga o njoj. Divan dio je i to što se s vremenom mijenja naracija; isti događaj pripovjedač neće vidjeti na isti način sada i za 10 ili 15 godina. To više nije ista priča. Dobije se beskonačno tkanje u kojem postoji prekrasna sloboda višeglasja. Fascinantno je gledati što usmena predaja postaje i vraćati joj se i nanovo se suočavati s time što bi značilo zapisati je, zahvatiti sve ono što je do tada bilo neizrečeno. Radeći na dokumentarnoj drami za HRT, „Potresne priče“, obilazila sam sela u kojima se odražavao sav nemar prema tome prostoru, kao i ustrajnost ljudi da opstanu u njemu. Svi možemo sačuvati prostor od

nestajanja time što ćemo ga nastaviti pripovijedati i misliti. Dok god se priča o nekom prostoru, oživljava ga se, prožima nadom. Kada nešto odumre u jeziku, gotovo je. Tako da mislim da je užasno bitno vraćati se tekstom Baniji i davati ljudima tamo do znanja da nam je stalo.

ANAMARIA FRANCESCHI: ETNOGRAFIJA BANIJ

Solidarnost i interes za Baniju bili su najizraženiji prvih mjeseci nakon potresa. Čini li Vam se da se s vremenom pažnja počela odmicati od uvjeta u kojima ljudi žive?

Anamaria Franceschi: Potres i njegov utjecaj nije nešto što počinje i prestaje sa samim potresom, početkom obnove ili drugim vremenski odredivim događajima. Obnova znači ponovno pregovaranje Banije kao društvenoga prostora. Procesi rekonstrukcije često su reproducirali postojeće nejednakosti, produbljivali ili kreirali neke nove. Bilo je divno svjedočiti valu solidarnosti koji je Banija osjetila nakon potresa, no tu su solidarnost uglavnom nosili i nastavljaju je nositi udruge i pojedinci. Mislim da se trenutno događa neki drugi zaborav Banije. Prvo je bila zaboravljena od devedesetih. I sada opet nakon potresa. Prvih tih godinu dana bili smo u središtu svega. Medijske reprezentacije koje su ostale usmjerene su uglavnom na obnovu kao materijalnu stvar, dok se ono što čini društveno tkivo, odnose među ljudima zanemaruje ili kida u diskursima konflikta i oprečnosti.

Bilo je divno svjedočiti valu solidarnosti koji je Banija osjetila nakon potresa, no uglavnom su je nosili udruge i pojedinci. Mislim da se trenutno događa drugi zaborav Banije. Prvo je bila zaboravljena od devedesetih. I sada opet nakon potresa, objašnjava Anamaria Franceschi

Istraživali ste i potrebe mladih u Sisačko-moslavačkoj županiji. Kako odnos države prema Baniji utječe na sliku budućnosti koju njezini stanovnici gaje prema prostoru u kojem stasavaju?

Anamaria Franceschi: Rekla bih da su čekanja i neizvjesnost iskustva koja oblikuju život i odnos mladih prema budućnosti. Otezanje i neravnomjernost obnove proizvode osjećaj da je prostor u kojem smo odrastali istodobno naš dom i prostor bez perspektive. I u razgovorima sam se često susretala s ambivalentnosti, kako snažnom emocionalnom povezanošću s Banijom tako i s dubokom sumnjom da prostor uopće može ponuditi dostojanstven i stabilan život. Isto tako, sporost obnove ne doživljava se kao tehnički problem, nego kao poruka čiji su životi vrijedni, a koje je moguće odbaciti. To me vraća okrutnom optimizmu Lauren Berlant, čiji rad mi je bio važan i u

Anamaria Franceschi

raspisivanju teksta za zbornik. Okrutni optimizam proizveden je dugotrajnim življenjem u stanju odgođene budućnosti, gdje se mladi i dalje nadaju ostan-ku, ali ta nada istovremeno postaje izvor frustracija, jer se život na Baniji, na ovom prostoru, ne zamišlja kao otvoreni horizont, nego kao stalno pregova-ranje između odlaska i ostanka.

Kako etnografija doprinosi razumijevanjima Banije? Vodeći teren-ski dnevnik, kako je izgledalo vratiti mu se, što ste u trenutku kada se odvijalo vidjeli na jedan način, a da ste kasnije revidirali i promišljali drugačije?

Anamaria Franceschi: Etnografija je utemeljena u *storytellingu*; prevo-deći iskustva, koliko god ona bila traumatična i teška, u javni prostor, znači da umanjuje osjećaj izolacije, ukazuje na strukturne obrasce i može otvoriti uvid u neke održive budućnosti. Pisanje dnevnika je možda bio najintimniji i naj-zahtevniji dio istraživanja. Nastojala sam pisanjem zadržati osjećaj smisla, sve ono što se činilo preteškim da ostane u meni. No iz toga rada krenule su se ispreplitati dublje spone među ljudima. Neke situacije, koje bih u nekom trenutku doživjela kao izolirane ili slučajne, kroz kontinuitet istraživanja pre-poznavala sam kao odraze zajedničkoga iskustva kretanja kroz sustav, umora i iscrpljenosti svime što se događa, ali i veselja u malim stvarima što je bilo jedino što je ljude držalo tih prvih mjeseci nakon potresa.

Etnografski rad u potresom pogođenim kontekstima traži promi-šljanje odgovornosti i pozicije samoga istraživača. Što su temeljne dile-me s kojima ste se suočavali na terenu i kako ste ih adresirali?

Anamaria Franceschi: Etnografski rad nakon potresa od početka je bio obilježen etičkom nelagodom. Pitanje nije samo bilo kako istraživati nego imam li uopće pravo istraživati u trenutku kada ljudi još uvijek osjećaju po-sljedice gubitka, straha i neizvjesnosti. Jedna od temeljnih dilema bila je kako ne pretvoriti tuđu ranjivost u istraživački resurs, a da pritom ne šutim o onome što se događa. Pitala sam se gdje je granica između slušanja i bilje-ženja, kako mnogi razgovori nisu započinjali kao intervjui, nego kao susreti između ljudi koji dijele isto iskustvo. Oliver Smith u okviru antropologije ka-tastrofa naglašava da one nisu samo prirodni događaji, već društveno proi-zvedeni procesi, i da se ranjivost različito iskazuje u pojedinim kontekstima. To me potaknulo da potres ne promatram kao izolirani incident, nego kao razotkrivanje dugotrajnih strukturnih nepravdi. U tom se momentu etika istraživanja pomaknula s empatije na odgovornost. Ranjivost sam, naslanja-jući se na rad Judith Butler, počela promatrati kao ontološko stanje, zajednič-ko svima, i upravo se ta pozicija, premda metodološki zahtjevnja, pokazala kao nužna. I kroz autoetnografiju i ostale pristupe propitivala sam vlastitu odgovornost u odnosu na druge ljude i druge kontekste u odnosu na vlastito viđenje i iskustvo nekih stvari.

PET GODINA OD POTRESA KOJI JE BRISAO GRANICE

BANIJA – IZMEĐU OBNOVE I ZABORAVA

Država je pojačala ritam obnove, želeći sustići ono što je propustila u prethodnoj fazi pa se u skladu s tim i vladin potpredsjednik Branko Bačić fotografira ispred zgrada podignutih za stradale. Preostalo je na Baniji, međutim, dosta onih po zamjenskim smještajima. Ovaj kraj nema ništa manje smještajnih kontejnera i kamp-kućica od najizrazitije turističke naše regije, osim što i oni već dotrajavaju

PIŠE: **Igor Lasić**

FOTOGRAFIJE: **Sandro Lendler**

Da se prije četiri ili pet godina nekako biralo istinsko srce Hrvatske, glasovi publike nesumnjivo bi ga locirali na Baniji. Tamo se tad okupljalo najviše emocija i topline, iz svih krajeva ove zemlje, a jednako je ta pozitivna energija pritjecala i s one strane državnih granica, od Bosne i Srbije i Slovenije. Banija, dabome, za takvu je poziciju najprije morala gadno, šokantno nastradati. I, što nije manje bitno, ta je nedaća morala ravnomjerno pogoditi sve njezine ljude bez razlikovanja po, recimo, etničkoj osnovi. Neki drugi parametri nikad se ne mogu izbjeći, poput činjenice da ni potres ne pogađa isto sirotinju i dobrostojeće slojeve.

No za prvu ruku, zemljotresna je kataklizma neselektivno polomila krovove nad glavama mnogih između njih, sve od Petrinje do Gline i okolnih sela. Prije negoli su stigli bolje porazmisliti o demografskim specifičnostima toga kraja, značajno napućenog življenjem srpske nacionalnosti, ljudi su upomoć Baniji pohrlili iz Slavonije, Like, Zagreba, Dalmacije, odsvukud. Iskazana empatija i solidarnost bile su najbliže moguće ljubavi, koliko je ona uopće

Obnovljene zgrade u Petrinji

politički ostvariva. Da povod nije bio tako bolan i zastrašujući, dandanas bismo te mjesece slavili kao društveni trijumf diskontinuiteta u već standardnoj netrpeljivosti, cinizmu, osvetoljubivosti.

Pet i kusur godina nakon potresa, odnosi ponovno imaju izgled staroga normalnog, ali ne samo kad su posrijedi međunacionalne relacije. Obnovu kuća, kao pitanje svih pitanja, određuje u prvom redu administrativni okvir, a on izgleda tako da je prve dvije godine uglavnom proćerdao, e da bi onda počeo bolje funkcionirati. Po našem dolasku u Glinu sredinom proteklog mjeseca, prije nego što se otputimo po selima, o tome i drugim problemima Banije razgovarat ćemo prvo s Ljubom Vrgom i Igorom Mrkaljem iz Srpskog narodnog vijeća. Ugostili su nas u novom Srpskom kulturnom centru „Josif Runjanin“, nazvanom po slavnom kompozitoru koji je upravo u ovom gradu sredinom prethodnog stoljeća uglazbio i buduću hrvatsku himnu. Dok nam domaćini s ponosom pokazuju mogućnosti novouređenog zdanja SKC-a, mi pak već lagano pocupkujemo od nestrpljenja. Njih dvoje, naime, u izravnom

su kontaktu s ljudima na okolnom terenu – zapravo s lokalnim stanovništvom koje i dalje prolazi kroz proces obnove oštećenih kuća. A velikih je problema ta ista populacija, dakle posebno banijski Srbi, imala i prije potresa.

Rečeno samo uzgred, i prigodno dok se osvrćemo na SKC, te je muke nemoguće previdjeti gledajući kroz prozore te zgrade na susjedni Hrvatski dom. Za one koji ne znaju, napomenut ćemo samo da je ta ustanova otvorena krajem 20. stoljeća u objektu koji je do 1995. godine bio Spomen-dom posvećen stradanju ovdašnjeg srpskog stanovništva za Endehazije. Izgrađen je 1969. godine na mjestu pravoslavne crkve koju su ustaše 1941. napunile Srbima i zapalile, a nakon svega i račistile poprište zločina do zadnje cigle, zvona i kosti. Nisu tu sagradile ništa posvećeno Hrvatskoj, ali je netko valjda ovako i završio taj posao, svega pola stoljeća kasnije.

Vratit ćemo se ovdje na SKC i ostalo, ali za početak ipak dajmo prednost onima zbog kojih smo najviše posjetili Baniju (i) ovaj put, te koji su generalno još uvijek u prvom planu. Država je više nego osjetno pojačala ritam obnove, želeći sustići ono što je propustila u prethodnoj fazi, pa se u skladu s tim i nadležni vladin potpredsjednik Branko Bačić u novije doba često fotografira ispred zgrada podignutih za stradale. Preostalo je na Baniji, međutim, dosta onih po raznim zamjenskim smještajima. Ovaj kraj nema ništa manje smještajnih kontejnera i kamp-kućica od ma koje najizrazitije turističke naše regije, osim što i oni već dotrajavaju.

U Glini nailazimo na uzor-naselje za privremeni smještaj stradalih, sa sedamdesetak montažnih objekata u nizu za one koji nisu morali ili mogli ostati na svojim imanjima u mobilnim kućama

U samoj Glini, iza mjesnog Doma zdravlja, nailazimo na jedno uzor-naselje za privremeni smještaj postradalih, sa sedamdesetak montažnih objekata u nizu za one koji nisu morali ili mogli ostati na svojim imanjima u mobilnim kućama. No po obližnjim selima izgleda to bitno sumornije, svakako uz manje optimizma. Idemo zato dalje, mimo glavnih prometnica, u smjeru ničega posebno, tamo gdje se rijetko zalazi, pa ćete stanje prepoznati i po tome što partizanski spomenici opstaju na svome mjestu. Odabiremo cestu prema Dvoru, ali ubrzo skrećemo istočno, prema selu Kozaperovica, te se zaustavljamo kod jedne stare štale i kontejnera čiji zidovi imitiraju drvenu gradnju, reklo bi se tradicijsku. Svejedno, uza nj je novo gradilište, cigleni objekt s netom podignutim krovom, mada ostavljenim pod letvama i folijom bez crijeva. I zidovi su mu nekako čudni: s pogolelim vanjskim mrljama od vlage, dobrobrano nakvašeni. Januarska magla i blato dodatno podcrtavaju taj detalj, a odmah zatim saznajemo da sam takav laički utisak nije ni slučajna ni sasvim bezazlen, kakvim bi se možda učinio i nama samima.

Vrata kontejnera otvara nam Danica Vujaklija koja tu živi s mužem, ali njega ovaj čas nema da ispriča kako je baš jučer, eno, kantom izbacivao vodu iz potkrovlja nove kuće. „Govorila sam mu da se ne penje, star je, ali nije me slušao“, kazuje ona, „jer se moralo puno toga izbaciti da ne uništi gradnju. Predugo to tako stoji. Nešto su opet započeli, iako je sve sporo, a i grešaka ima.“ Upire prstom u terasu koja im ondje samo smeta, u nepravilno izveden odvod, u bunarsku cijev na krivoj poziciji, u prekratak krovni napust koji bi fasadu štitio od namakanja. Kaže da je muči sekiranje oko toga iz dana u dan – čitava joj zadnja jesen prođe tako.

Ugovorni partneri vlade u pravilu angažiraju podizvođače, a čitav sektor umrežen je po principu više uglavljenih suradnji odjednom, za većinu aktera koji na koncu ne mogu posvud stizati blagovremeno

Da je riječ samo o par mjeseci čekanja, još i nekako, ali one tamne mrlje očito nisu ostale isključivo od kiše i njezina zapljuskivanja. Ne budi nam teško, uspentrili smo se po ljestvama i zavirili pod krov, pa spazili ostatke goleme lokve koja je tu ležala možda i tjednima, cijedeći se kroz unutrašnjost zidova. Poslije ćemo doznati za okolnosti zbog kojih obnova traje predugo, ne samo u slučaju bračnog para Vujaklija u Kozaperovici. Ugovorni partneri vlade, dabome, u pravilu angažiraju podizvođače, a čitav sektor umrežen je po principu više uglavljenih suradnji odjednom, za većinu aktera koji na koncu ne mogu posvud stizati blagovremeno.

Oni tako sebi osiguravaju više posla i zarade, ali klijenti koji su ipak žrtve elementarne katastrofe, zbog toga duže čame po limenim kutijama što im zamjenjuju dom. Nešto dalje prema istoku do sela Mali Gradac, cestom u sve gorem stanju, u jednom takvom objektu zatičemo Mirka Šukundu. Kontejner je sićušan, niti desetak kvadrata, a sa strane se na nj naslanja plavobijela kabina kemijskog zahoda. Nagore pak strši satelitska antena, a iz prednje kontejnerske stijenke izbija sulundar Mirkove furune – pučka dim pa ne može biti zabune je li domaćin kod kuće. Prije nego što ćemo ući, pogled spontano pada na spomenik ispred škole preko puta.

Škola umjesto prozora ima mračne duplje, tratina uokolo je zapuštena, stara metalna ograda velikim dijelom iskrivljena te povaljena. Spomenik je ostavljen u ljutome postapokaliptičnom ambijentu, iako se to ne odnosi na potres, koliko na egzodus Srba iz Hrvatske prije nešto više od 30 godina. Otad nema ni djece, a brončani ustanik s puškom diskretan je kao na mrtvoj straži. No pride mu je odnedavno dodan i prizor breze skršenih grana, očito uslijed leda i snijega, zimskog vala koji je proteklih tjedana stisnuo i ovaj ubavi kraj. Svježi lomovi bijelih grana nalikuju ranama, ali tako je i s uništenim školskim

Danica Vujaklija

pročeljem, tako je na Baniji općenito. Takva je i Šukundina stara kuća koju drvena taraba dijeli od kontejnera, a na kojoj je nakon potresa istaknuta zabrana upotrebe. On nipošto nije dao da je sruše i na njezinu mjestu podignu još jedan tipski objekt poput onog u Vujaklija. Jasno, tu je počeo njegov dodatni udes, pa sad ostaje u kontejneru do daljnjeg, ne zna se koliko, da u totalnoj neizvjesnosti čeka na nekakvo treće rješenje, možda bar veći, komforniji kontejner.

Koliko god organizacija bilo, posla ima više nego što se stiže, pa je i Mirko Šukunda samo na popravak krova kontejnera, kad mu je procurio, čekao dvije godine. Pogledavamo se u nevjerici, obnova traje tako dugo da je već i privremeni smještaj morao biti obnovljen

„Ovaj mi je na početku dao SNV, a kasnije mi je Branka Bakšić Mitić rekla da će mi dovesti malo veći“, spomenuo je Šukunda i zamjenicu gradonačelnika Gline iz redova srpske manjine, uz ostalo i jednu od organizatorica ispo-

maganja stradalih, a kroz udrugu „Ljudi za ljude“. No koliko god organizacija bilo, posla ima više nego što se stiže, pa je i Mirko Šukunda samo na popravak krova ovog kontejnera, kad mu je jednom procurio, čekao dvije godine. Pogledavamo se u nevjerici, mi reporteri – obnova traje tako dugo da je već i privremeni smještaj morao biti obnovljen. Otpuhujemo na to ljutito, sjedeći kod Mirka u kontejneru, a on pita želimo li da odškrine vrata. Ispričava se što je peč naložio toliko da nam se u minuti isušuju blatne fleke po nogavicama, ali čovjek tako voli, i zato sjedi tik uz nju, pa baš ako nekad pretjera, onda samo pusti da vreline sune vani na studen. Goriva ima koliko god treba, svud je naokolo šuma, i dok ovdje potpisanom novinaru vreline prijeti da ga obori sa stolice, svejedno ga prožima blaženstvo spoznaje da i Mirko Šukunda ima svoje veselo izobilje nečeg.

Odatle vratit ćemo se u Glinu, ali samo da produžimo na onu stranu prema Topuskom, rubnom predjelu Banije koji se nekoć vodio pod glinskim područjem, a onda je pripojen Kordunu. Zastajemo na groblju u Gornjem Selištu, gdje se vidi manifestacija onoga što u bitnom određuje Srbe u čitavom kraju – raskol između njihovih predstavnika ili organizacija. Kontekst toga ipak nadilazi prostor kojim ovdje raspolazemo, pa ćemo se zadržati samo na toj poražavajućoj konstataciji, a govorimo o stanju koje obilježava tolike odnose na Baniji. Do pucanja je došlo među već spomenutim subjektima, SNV-om te SDSS-om, i krugom oko dogradonačelnice Bakšić Mitić.

Na groblju ističu se dva središnja krsta, visoki i viši, ali oba posvećena istim srpskim civilima ubijenim 1995. u Oluji, tako da se i njima današnji srpski predstavnici obraćaju odvojeno. Zbog raskola i glinski SKC ostaje bez izraženije posjete, kao što su nam objasnili Vrga i Mrkalj, a te podjele još su uočljivije kad ih se stavi uz opisano suosjećanje prema Baniji iz ostatka

Mirko Šukunda

Hrvatske. Nismo u poziciji ni raspoloženju da o tome donosimo svoj sud, promatrajući sukob isključivo sa strane i posredno, iako dojmovi prizivaju sjećanje na poneka znana historijska iskustva s previranjem među ovdašnjim Srbima, pa i na određena kvalitetna rješenja.

Za kratku digresiju, ovom novinaru pada na um razgovor što ga je prije nekoliko mjeseci vodio sa Slobodanom Uzelcem za časopis „Poma“ u izdanju Vijeća Srba u Dubrovniku. Taj nekadašnji visoki komunistički kadar, pa predstavnik Srba u Hrvatskoj i potpredsjednik Vlade RH, prenio je tad kako mu je akademik Dejan Medaković jednom pričao o osnivanju Srpskog kulturnog društva Prosvjeta u Glini potkraj 1944. godine. Pravi razlog za taj potez Komunističke partije, po njegovim riječima, bio je nalaz da banijski Srbi pokazuju kolebljivost između partizana i četnika, te su komunisti željeli dokazati da misle i na etnokulturni njihov identitet. Tragom upozorenja da emisari popa i četničkog vojvode Momčila Đujića i dalje tamo ostvaruju izvjesni utjecaj, pogurali su osnivanje SKD-a koje će se otkriti kao pun pogodak. Nije ih uljuljkalo to što su dotad već nebrojeni Srbi-partizani s Banije ratovali i protiv četnika, jer su znali da se takve dinamike nikad ne smije zapuštati. Poslije je partija zasrljala u nekim drugim svojim odnosima, doduše, ali s ovim definitivno nije bila omanula ni za jotu.

Ako ništa drugo, ta nas epizoda svakako uči da nijedan društveni proces nikad nije sasvim dovršen, nego se vremenom razvija, mijenja, propada ili napreduje, pa ga se uvijek mora tretirati brižno – ako je iole važan. Dok prebiremo aktualije u SKC-u, gdje se sad nalazi i glinski pododbor Prosvjete, netko među nama spominje i onu čuvenu forsiranu dilemu: Banija ili Banovina. Jezični svrab u Hrvatskoj koji pogoni tu vrstu nametnutog spora nije realizirao većinu svojih ludosti, pa vjerojatno neće uspjeti ni ovu, ali tendencija

ne jenjava. Možemo se i moramo rugati takvim aktivnostima, samo ne treba povjerovati da će obnoć nestati same od sebe.

Hrvatske vlasti, na primjer, onomad su se žive polomile da u ove krajeve nasele što više hrvatskih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, pa se svojski ulagalo i u otkup praznih srpskih kuća. To je u ovim krajevima bila jedina recentnija zaista planirana zamjena stanovništva, premda nju nikad ne spominju desničari opsjednuti navodnom globalističkom urotom u tim stvarima na interkontinentalnoj razini. Uglavnom, taj program Hrvatske uspio je samo djelomično – Srbi su u većoj mjeri otišli, ali u neka doba su počeli odlaziti i Hrvati, a to se nije zaustavilo do dandanas. Ljuba Vrga, koja puno radi i na terenu, s ljudima u nevolji, između ostalog nam prepričava da su nekoć u glinsku srednju školu ujutro išla samo djeca iz obližnjih sela, toliko ih je bilo. Poslijepodnevna smjena bila je odvojena za one koji dolaze iz bližeg, tj. mahom za gradsku djecu. Danas nije lako ni vidjeti dijete u Glini, kad se ovako nakratko dođe, a o selima da ne govorimo, ali demografski suicidalna hrvatska politika svejedno se nastavlja, pa Srbi ovdje i dalje jako teško mogu dobiti ikakav posao u javnim službama.

I o tim selima i seljanima napisao je Igor Mrkalj, po vokaciji povjesničar, pregršt članaka objavljenih u tjedniku „Novosti“ proteklih godina, a nešto poput galerije istih ljudi iz Banije, kao i Korduna ili Like, u istim novinama redovno objavljuje kolega Vladimir Jurišić. Pa, da se vratimo tamo gdje smo stali prije ovog – na groblje u Gornjem Selištu. S njega krećemo dalje, zalazimo u međuprostor između pravaca za Dvor i, zapadnije, kTopuskom, jednim od neodržavanih puteva kojim očito ne protiče mnogo prometa. No utisak nas vara, ustvari, jer ovdašnje dnevne kamionske tonaže ne bi se postidjela ni kakva metropolska industrijska zona.

U blizini, prema granici s BiH, nalazi se privatni kamenolom iz kojeg teretna vozila stalno odvoze eksploatiranu građu, ali mještanima zauzvrat nitko ne održava cestu. Štoviše, dio nje nikad nije asfaltiran, i tu ne pomažu apeli ni pritužbe, već godinama. Sad je koncesionar stanoviti Turković, a kad smo prvi put čuli za taj rudnik, početkom prošlog desetljeća, držao ga je Željko Žužić, onaj koji će pasti u obimnoj krim-istrazi nad bivšom sisačkomoslavačkom županicom Marinom Lovrić Merzel. Ukratko da podsjetimo: podmitio ju je sa 100 tisuća eura da bi ga pripustila u suvlasništvo županijskog cestarskog poduzeća, ali teško da je održavanje prometnice do kamenoloma bilo prioritet ijednome od njih dvoje. Pritom valja znati da je tajkun Žužić svoju karijeru započeo kao – vozač kamiona. No otišao je taj dvojac, a na ovome se prašnjavom drumu ništa nije promijenilo, iako se njime često voze i grupe ratnoveteranskih korisnika nedalekog državnog lovišta Prolom, urešenog komfornim smještajnim objektima i formalnim autoritetom znanstveno-nastavnog poligona Agronomskog fakulteta u Zagrebu.

**U blizini, prema granici s BiH,
nalazi se privatni kamenolom iz
kojeg teretna vozila stalno odvoze
eksploatiranu građu, ali mještanima
zauzvrat nitko ne održava cestu**

U selu Buzeta uza samu cestu zatičemo Ljubišu Mudžeku pred obiteljskom kućom koju nije drmao potres koliko to čine kamioni u prolazu. „Dobro je kad su samo oni redovni od poduzeća, ali dok ne krenu i razni privatnici, e to je jako teško. I da su bar spojili asfalt tamo prije sela, a toliko iznose toga. Ali niko nam ništa ne govori, ni ne pozdravljaju kad prolaze“, objašnjava Ljubiša, pozivajući nas u kuću među svoje, da se nakratko ogrijemo i počastimo njihovim domaćim specijalitetima. Hladno je, Banijom huće potoci nabujali od snijega koji se još topi, dan je kratak, i red je da malo proljudikamo s dvije od tri generacije Mudžeka u Buzeti.

Mi smo se u takvim vremenskim uvjetima tamo suočili s blatom, što nije spomena vrijedan problem, ali ovim ljudima itekako je problematična, što baš i nije banijska odlika – prašina. Kamioni je ostavljaju u oblacima s kojima nije lako ni, na primjer, uloviti sate sigurne za sušenje rublja. Ima i većih problema po zemlji napretek, razumije se, ali nema u Hrvatskoj regije sveukupno tako zapostavljene kao što je Banija, dok joj se nije priskočilo s obnovom kuća, a prometna infrastruktura ni tad nije dočekala bolje dane. Dijelovi ove ceste obnovljeni su prije tri godine, ako vjerujemo svjedocima na riječ, jer uglavnom više uopće ne izgleda tako.

Nije došlo na red ni štošta drugo, a kad smo već u ovom kutku Banije, da ne zaboravimo mučki zatvoren granični prelaz Obljaj koji je nekad bio jedini na dugom potezu od Velike Kladuše i Maljevca do Dvora. Time je Banija odsječena od Cazinske krajine i obrnuto – čitavome onom tamo kraju što ne gravitira Kladuši ili Bosanskoj Krupi, nego ostaje negdje između te pri granici, odsječena je komunikacija s neposrednim susjedstvom u Hrvatskoj. I nije

Ljubiša Mudžeka

ovo nipošto jedini banijski dio koji je od vlastite države RH fasovao dodatnu porciju uslijed sistemske zanemarenosti regije, ako se prisjetimo odluke o odlaganju nuklearnog otpada na Trgovskoj gori.

Kod bivšeg vojnog objekta Čerkezovac, nedaleko od Dvora, tamo će se kroz par godina početi odlagati potrošeno, ali i dalje radioaktivno gorivo iz atomske centrale Krško, a potencijalno i nekih budućih elektrana. Buni se narod i s ove i s one strane međudržavne granice, ali i njega je malo za jači efekt. S druge strane, one sjeverne, Baniji u ekološkom smislu prijete industrijski projekt jedne ukrajinske peradarske megakompanije s planiranim centrom u Petrinji, te pogonima u Capragu i Sunji, kao i van Banije, preko Kupe i Save. Ukupna problematika u tom slučaju uključuje pitanja crpljenja voda, tretmana otpadne vode, odlaganja gnojiva, preizgradnje više ruralnih zona, pogoršanja kvalitete zraka umnogostručnim prometom. Također, kritičan je ekonomski aspekt s obzirom na dubioznu korporativnu politiku s profiliranjem pripadajuće radne snage i bojazan od tržišno štetnog uvoza ukrajinskog žita za ishranu peradi. Konačno, tu je mogući fatalan utjecaj jedne takve kompanije na domaću stabilnu peradarsku proizvodnju, jedini preostali valjan životinjsko-uzgojni segment hrvatskog agrara.

Uostalom, i sam je Sisak kao glavno veliko, staro industrijsko žarište regije, osim Gavrilovića u Petrinji, bačen na koljena gašenjem željezare i rafinerije. A prolazeći kroz Petrinju, dok odlazimo, naićemo i na onakvu jednu ulicu s kućama u nizu, obnovljenih krovova i štukature, svježe ofarbanih živim bojama. Malo dalje, opet neke ruševne fasade, pa opet sanirane i renovirane kao za Bačićevu prezentaciju. Još malo dalje, već izvan grada, nadomak mostu Brest na Kupi, grupica tzv. Nepalaca u prolazu, neužurbano. Odlučujemo da i oni znače nekakav progres, ekonomski valjda, ali možda jednom i demografski, u ime nanovo šarene i življe Banije.

ЗНАЦИ КОЛЕКТИВНЕ ПРИПАДНОСТИ У ПОСТКОНФЛИКТНИМ ДРУШТВИМА

НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ – МОСТ МЕЂУ НАРОДИМА (1)

Доносимо први део етнолошко-антрополошког есеја о улози нематеријалног културног наслеђа у савременим друштвима, са посебним нагласком на изазове ношења с дељеном традицијом у региону Југоисточне Европе, као својеврсној лабораторији сећања

**пишу: Милош Миленковић и
Горан Павел Шантек**

У Југоисточној Европи је веома тешко, а често и немогуће, говорити о културном наслеђу, посебно нематеријалном, без осећаја нелагоде. Готово свака расправа о обичајима, празницима, симболима или традицији врло брзо престаје да буде разговор о култури у ужем смислу и претвара се у расправу о пореклу, праву, историјској неправди и политичкој одговорности; о томе ко коме шта „дугује“, ко је „крив“, ко „има право“ и све у том стилу. Уместо питања како живимо неку културну праксу дебата се помера ка питању којој нацији она „припада“. Наслеђе се не доживљава као неутрално поље сусрета, него се по правилу разуме као аргумент у политичком спору, као линија раздвајања између „нас“ и „њих“, као „светиња“ у коју се „не дира“, или као нешто застарело и назадно, у зависности од тога ко суди. У таквим околностима, културне праксе служе за потврђивање подела, а не за сусрет култура, и тако остају „продужетак конфликта другим средствима“.

Такав поглед на наслеђе није случајан, нити је производ ирационалности или „заосталости“. Он има своју историју и специфичну друштвену логику. У друштвима која су прошла кроз ратове, насилне

распаде држава и дубоке политичке промене, културни симболи носе тежину коју у стабилнијим контекстима једноставно немају. Песме, празници, ритуали и обичаји генерално посматрано престају да буду само део свакодневице или породичне традиције и постају знаци колективне припадности (и, самим тим, и инструменти искључивања). Уче се, памте и преносе под притиском сећања на губитке, страхове и неправде, и на тај начин задржавају свој политички карактер, који, делује, ни не могу да изгубе. Управо зато се у јавности често појављује став да је о наслеђу „опасно“ говорити, да је паметније окренути се будућности, говорити о економији, развоју или „нормалном животу“, а прошлост оставити историчарима и пригодним комеморацијама. Тај импулс је разумљив, нарочито у друштвима уморним од сталних сукоба око интерпретација историје. Али искуство из региона показује да потискивање наслеђа не доноси стабилизацију. Напротив, оно се враћа у још радикалнијем облику: кроз поједностављене наративе, митологизацију, ригидне и искључиве интерпретације које тешко остављају простор за дијалог. Не може да нестане, него ври и јача, да би се као бумеранг вратило и запалило међунационалне односе и тамо где се веровало да су умирени.

У том контексту, савремени концепт нематеријалног културног наслеђа нуди другачији приступ. Он не полази од идеје да се култура поседује, чува или брани, већ да се живи, па и дели. Наслеђе у том оквиру није збир предмета, „најстаријих“ обичаја или канонизованих форми традиције, већ скуп односа: начина на који људи преносе знања, изражавају припадност и граде заједништво у свакодневном животу. Оно није нешто што постоји изван људи, изван њихових пракси и међусобних односа, и управо зато не може се „сачувати“ без њих. Такво разумевање помера фокус са власништва на учешће, са доказивања на преношење и што је најважније – са прошлости на савремене процесе. Уместо питања чије је наслеђе у први план долази питање ко у њему учествује и како? Тек тада оно уопште и може да почне да функционише као „мост“. Разлике тако неће нестати, нити је циљ да нестану, али ће добити шансу да престану да буду разлог за сталне сукобе и повлачење граница.

Од традиционалне културе ка живој пракси

Један од најважнијих помака у савременом разумевању културног наслеђа јесте напуштање идеје да се традиција може замрзнати и сачувати у непромењеном облику. Откривено је да је наслеђе живо управо зато што се мења, прилагођава, употребљава (и злоупотребљава). Већ деценијама знамо да се оно непрекидно прилагођава новим друштвеним околностима и новим генерацијама. Управо та променљивост не представља његову слабост, већ његов основни услов опстанка, иако са становишта јавности делује као проблематична новотарија. Када традиција престане да се мења, она постаје да буде део живота и постаје налик на музејски експонат, погодан за политичку употребу. Због тога у постконфликтним друштвима идеја „замрзнуте“ традиције има тако снажну привлачност, па кажемо да ми имамо „традицију употребе традиције“. Прогласити једну верзију обичаја, ритуала или празника за једину „исправну“ значи успоставити чврсту тачку ослонца у времену у којем је много тога доведено у питање. Због тога покушаји да се утврди „права“ форма наслеђа нису само културни, већ дубоко егзистенцијални гестови. Проблем настаје онда када се та потрага за сигурношћу претвори у политички алат. Уместо очувања, долази до политизације, а уместо дијалога до искључивања.

Када традиција престане да се мења, она постаје да буде део живота и постаје налик на музејски експонат, погодан за политичку употребу због чега у постконфликтним друштвима идеја „замрзнуте“ традиције има тако снажну привлачност

У том процесу се готово неизбежно позива на аутентичност. Аутентичност, међутим, није неутрална чињеница која само чека да буде откривена. Она је политичка и друштвена конструкција, обликована интересима, радом институција и постојећим односима моћи. Позивање на аутентичност често служи да се потврди право на симбол, да се успостави континуитет или да се оправда искључивост. Ипак, важно је разумети да људи у тим симболима не траже теоријску доследност нити академску прецизност. Они у њима траже осећај сигурности, континуитета и смисла у свету који се брзо мења. И управо ту настаје најчешћи неспоразум између научне критике и јавног доживљаја наслеђа. Академска анализа аутентичности која се назива деконструкција, ако је груба и јавно изложена без објашњења смисла научне анализе, делује увредљиво, па и сама постаје опасна. Људи не осећају да им се оспорава аргумент или теорија, како је то уобичајено

у научној дебати, него да им се доводи у питање идентитет. У таквим ситуацијама, академска критика која је имала за циљ да људима оствери нешто у вези са њиховим наслеђем не производи еманципацију, већ управо супротно – отпор. Уместо да критика ослаби есенцијализам, она га заправо учвршћује. Због тога је кључно јасно разликовати критику есенцијализма од критике људи односно њихових заједница. Наравно да антрополошки поглед може и треба да буде против идеје „чисте“, непроменљиве културе. Али он не сме да делује као да је против оних који у тој идеји проналазе смисао, сигурност, континуитет и сл. У супротном, критика постаје контрапродуктивна и гура људе ка још ригиднијим облицима идентитета, често управо оних које је желела да разоткрије, предупреди или измени. Разумевање наслеђа као живе праксе, зато, захтева промену приступа и тона, а не само теорије и метода. Уместо сталног разоткривања, потребно је посветити пажњу томе како људи живе своје идентитете. Тек из такве позиције може да се отвори простор у којем наслеђе престaje да буде линија раздвајања и почиње да функционише као потенцијални мост.

Регион као лабораторија сећања

Југоисточна Европа је простор у којем се сећања не наслеђују тек тако, непроблематично и подразумевано, већ се стално изнова производе и оспоравају. Различите заједнице деле исти простор, сличне праксе и често исте симболе, али их доживљавају на различите начине и представљају као да су јединствени и само њихови. Оно што је за једне извор поноса, континуитета или идентитетске сигурности, за друге може бити подсетник на губитак, на неко насиље, неправду, понижење... Управо та вишезначност чини улогу наслеђа у сећању једним од најосетљивијих друштвених питања у региону. Због тога наше просторе и можемо разумети као својеврсну „лабораторију сећања“: простор на којем се јасно види како прошлост није завршена, већ је напротив веома активан процес који непрестано делује у садашњости. Сећања се не преносе само кроз књиге и споменике, већ кроз образовање, медије, породичне приче, свакодневне праксе и рад политичких и религијских организација. Она се стално прилагођавају савременим потребама, страховима и политичким циљевима. У том смислу, прошлост се не „чува“, већ се стално „производи“. Зато се за наш регион и каже, често без свести о томе да нам то није специфичност, да болујемо од „вишка историје“ и „вишка идентитета“.

У таквим околностима култура може играти две потпуно супротне улоге. Може постати инфраструктура мржње онда када се симболи користе за мобилизацију страха, за учвршћивање граница и за искључивање других. У том случају, песме, празници или ритуали престају да буду места сусрета и постају средства политичке хомогенизације. Сећање се тада претвара у обавезу, а идентитет у тест лојалности. Али култура може играти и другачију улогу. Она може постати инфраструктура помирења онда када се користи као простор дијалога и заједничког искуства. То не значи брисање разлика нити наметање јединствене интерпретације прошлости. Напротив, реч је о признању да различита сећања могу коегзистирати, без потребе да се међусобно поништавају. Разлика између ове две улоге није у самим симболима, већ у друштвеним праксама које их окружују и у институционалним

оквирима који их усмеравају. Управо томе намеравамо да допринесемо и својим укупним академским радом, па и овим есејом.

У пракси, наслеђе ретко делује неутрално, већ насупрот томе готово увек производи конкретне друштвене последице. У зависности од начина употребе може и да смирује односе и да их додатно заоштри. Оно је потенцијал, истовремено и ризик и ресурс. Управо зато кључно питање није да ли ћемо се наслеђем бавити, већ како ћемо то чинити. Хоћемо ли га користити као средство затварања и искључивања, или као прилику да се научимо да живимо са разликама које не можемо избрисати, али можемо учинити подношљивим и друштвено продуктивним. Такво разумевање Југоисточне Европе као лабораторије сећања не представља нужно песимистичку дијагнозу. Можемо је посматрати и као вредност, уочену академским истраживањима и затим преведену у дискурс политике, медија, образовања... Ако је негде јасно видљиво колико је сећање моћно, али и колико је крхко, онда је то управо у овом случају. Због тога искуства овог региона могу бити поучна и изван њега, не само као опомена (како нас обично доживљавају), већ и као извор знања о томе како култура може да допринесе не само разарању већ и обнови друштвених односа.

**Култура може постати
инфраструктура помирења
онда када се користи
као простор дијалога и
заједничког искуства, што
не значи брисање разлика
нити наметање јединствене
интерпретације прошлости**

Институционализација заштите наслеђа – могућности и ризици

Током последњих деценија дошло је до значајног заокрета у начину на који међународне институције размишљају о улози културе у постконфликтним друштвима. Организације попут УНЕСКО, Европске уније, Савета Европе, али и бројних развојних и безбедносних актера, све чешће истичу да културно наслеђе није споредна тема, већ важан друштвени ресурс. Култура се у том оквиру не посматра више као декоративни додатак политичким и економским процесима, већ као потенцијално снажан инструмент дијалога и инклузије, с циљем дугорочне стабилизације. Овај помак није настао случајно него је, између осталог, резултат ограничених домета класичних политичких и правних модела помирења, који су занемаривали свакодневна искуства односно културу људи. Наслеђе је у том контексту препознато као простор у којем се идентитети не само декларативно признају већ и практично живе. Управо зато институције све чешће говоре о култури

као темељу заједничке будућности, а не само као о сведочанству прошлости. Ипак, институционални приступи носе и озбиљне парадоксе. Механизми заштите, номинација и рангирања често производе логику такмичења уместо сарадње. Листе „највреднијих“ елемената лако се претварају у топ-листе, а сложене културне праксе у поједностављене репрезентације, прилагођене брзини и олакости медијске логике. У том процесу, наслеђе се своди на бренд прилагођен потребама промоције, а не животу заједница које га практикују, па и сам процес заштите може да доведе до нових међудржавних и унутардржавних суревњивости ако се њиме не управља мудро.

**Када се наслеђе третира као
роба, заједнице се често
појављују само као икебана,
као „носиоци традиције“ без
стварног гласа у одлучивању, а
посебно је проблематично када
се мањинско наслеђе укључује у
институционалне оквире, али без
стварног учешћа у процесима
дефинисања**

Културни маркетинг додатно појачава ове тензије. Када се наслеђе третира као роба, заједнице се често појављују само као икебана, као „носиоци традиције“ без стварног гласа у одлучивању. Посебно је проблематично када се мањинско наслеђе формално укључује у институционалне оквире, али без стварног учешћа у процесима дефинисања, тумачења и управљања. Таква инклузија остаје симболична и може произвести ново разочарање уместо поверења. Због тога институције могу бити важан оквир, стварати прилике и усмеравати ка циљу, али никада не могу стварно заменити заједнице о чијем наслеђу је у ствари реч. Оне могу пружити легитимитет, ресурсе и заштиту, али не могу произвести смисао. Без стварног учешћа људи који наслеђе живе у свакодневици, сваки програм остаје површан и краткотрајан. Наслеђе се не може „имплементирати“ одозго – оно може само бити препознато, подржано и неговано кроз односе поверења између заједница и институција. У том смислу, кључно питање није да ли су институције потребне, већ како се према њима односимо. Оне могу подстаћи процесе који воде ка дијалогу и помирењу, али исто тако могу (плански, услед политике асимилације, али и ненамерно, услед бирократског детаљисања или личног каприца) репродуковати хијерархије, а тиме искључивања и сукобе засноване на елементима наслеђа као симболима. Разумевање тог двоструког потенцијала наслеђа представља предуслов за сваку његову озбиљну употребу у постконфликтним друштвима.

OD BOSONOGIH PO TRNJU DO LUGARA I MILICAJACA

MEDIKO S KORDUNA I SRBI U HRVATSKOJ

Liječnik, borac, general i ambasador Gojko Nikoliš u nekoliko je prijelomnih trenutaka jugoslavenske historije javno reagirao komentirajući hrvatsko-srpske odnose, osobito iz pozicije Srba u Hrvatskoj, kojima je porijeklom pripadao. Međutim, njegovi stavovi bili su nijansiraniji nego što to historijska memorija često priznaje

PIŠE: Marko Faber

O životu i djelu Gojka Nikoliša (1911. – 1995.) moglo bi se – i trebalo – napisati čitave knjige. Ovaj je rođeni Kordunaš iz Sjeničaka u životu bio predratni komunistički omladinac, dobrovoljac Španjolskog građanskog rata, partizanski prvoborac i šef partizanskog saniteta, sudionik najslavnijih epizoda Narodnooslobodilačkog rata – od Užičke Republike, preko Neretve i Sutjeske do Drvara i Beograda – ali i poslijeratni ambasador SFRJ-a u Indiji, akademik SANU-a, narodni heroj, pisac i aktivni član Saveza komunista... Danas je Gojko Nikoliš, osim po memoaristici, možda najpoznatiji po svom protivljenju velikosrpskom nacionalizmu 1990-ih i zalaganju za međunarodnu suradnju u posljednjim mjesecima postojanja avnojske Jugoslavije. Imenom Gojka Nikoliša se, uostalom, naziva i nagrada za antifašističku djelatnost Srpskog narodnog vijeća; nesumnjivo barem dijelom zbog njegova dosljednog protivljenja nacionalizmu početkom krvavih devedesetih.

Nikoliš se hrvatskom i srpskom nacionalizmu prvi put javno suprotstavio krajem 1960-ih. Činjenica da im se ponovno suprotstavio početkom 1990-ih mogla bi nas navesti na zaključak da je borba protiv nacionalističkih pojava predstavljala nepromjenjivu konstantu Nikoliševa društveno-političkog an-

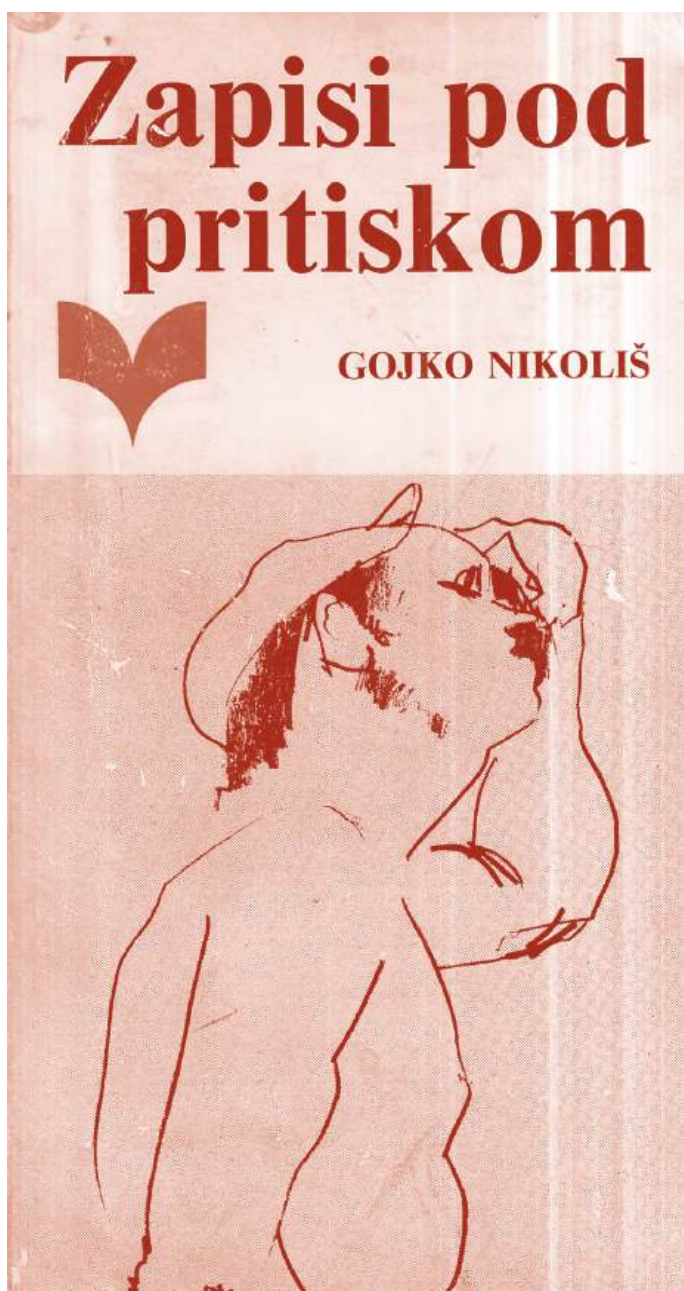

Gojko Nikoliš u Španjolskom građanskom ratu

gažmana. Istina je, kao što to obično biva, ipak malo kompleksnija. Nikoliš zaista ni u jednome trenutku nije prešao na stranu nacionalizma i šovinizma, no njegov se antinacionalizam kroz desetljeća itekako izmijenio. U jednom kratkom razdoblju sredinom 1980-ih čak se činilo da bi mogao završiti u taboru nacionalističkih ideologa, promotora skorog „poravnavanja računa“. Kada im se na koncu odbio pridružiti, ti su mu isti ideolozi okrenuli leđa i prepustili ga hajci koja ga je pred sam kraj života otjerala u emigraciju.

Za Nikoliša je borba protiv nacionalizma bila usko povezana s njegovom zabrinutošću za opstanak i razvoj srpskog naroda u Hrvatskoj. Iako je veći dio poslijeratne karijere proveo u Beogradu (ili, kao diplomat, u inozemstvu), nikada nije prestao održavati veze s rodnim krajem. Zbog tih je veza bio akutno svjestan teške gospodarske i društvene situacije u većinski srpskim dijelovima Hrvatske, koja se u desetljećima nakon 1945. nije značajnije poboljšala u odnosu na prijeratno razdoblje. Nikoliševa je prva oštrija kritika razvojne politike SFRJ-a, s posebnim naglaskom na položaj Srba u Hrvatskoj, uslijedila nakon Titova posjeta Lici, Kordunu i Baniji u jesen 1967. godine. U privatnom je pismu Nikoliš obavijestio jugoslavenskog predsjednika da situacija na terenu nije baš onakva kakvom su je tijekom posjeta prikazivali lokalni i republički partijski funkcioneri. Nezaposlenost, nepismenost, alkoholizam, loše stanje zdravstvene i prometne infrastrukture... svi su ti neriješeni problemi rezultirali rastom nezadovoljstva lokalnog stanovništva, čak i u nekadašnjim ustaničkim krajevima. Nikoliš je Tita pritom upozorio da bi jačanje decentralizacije i tržišnih odnosa, koje je započelo privrednom reformom 1965. godine, moglo dovesti do daljnjeg zaostajanja Like, Korduna i Banije. Ti su se krajevi, riječima samoga Nikoliša, „našli u položaju da po trnju privredne reforme treba da trče bosonogi uporedo sa onima koji su se prethodno dobro obuli“. ¹ Kako bi se te krajeve ipak „obulo“, pisao je Nikoliš, bilo je potrebno potaknuti republičke i savezne vlasti na izravna ulaganja u neophodnu infrastrukturu.

¹ „Pismo predsjedniku Titu od 15. oktobra 1967.“ u: *Zapisi pod pritiskom* (Beograd, 1988.), str. 248.

Zapisi pod pritiskom, Beograd, 1988.

Savez komunista Hrvatske ipak je nastavio dotadašnjim kursom, u smjeru daljnje decentralizacije i jačanja tržišnih utjecaja. Na taj se kurs krajem 1960-ih počeo kalemiti i sve očitiji hrvatski nacionalizam; kako unutar partije, tako i izvan nje. Kao svojevrsna reakcija na jačanje nacionalističkog pokreta u Hrvatskoj – tada pejorativno nazivanog „Maspok“ („masovni pokret“), a danas eufemistički „Hrvatsko proljeće“ – među hrvatskim su se Srbima također počele kristalizirati nacionalističke ideje, uključujući one o kulturnoj, političkoj i teritorijalnoj autonomiji.

Nikoliš je nacionalističke tendencije 1960-ih i ranih 70-ih kritizirao sa stanovišta marksizma. Liniju hrvatskog komunističkog rukovodstva, potvrđenu na 10. sjednici CK SKH u januaru 1970. godine, napadao je zbog napuštanja klasne politike u korist saveza s „malograđanstvom“, kojega je

smatrao glavnim nosiocem nacionalizma u Jugoslaviji. Nakon 10. sjednice, izjavio je Nikoliš iste zime na sastanku s Vladimirom Bakarićem, „ostaje vrlo malo prostora za istinsku socijalističku, samoupravnu, klasnu afirmaciju nacije (...), a demarkaciona linija prema nacionalizmu i šovinizmu (...) postaje više nego neodređena“. ² Samu ideju rješavanja privrednih i društvenih problema unutar granica pojedinih republika – bez uzimanja u obzir šireg jugoslavenskog konteksta – također je smatrao receptom za jačanje parti-kularnih nacionalizama. „Takav pristup“, rekao je Nikoliš Bakariću, „dovodi u krajnjoj liniji do težnji ka nadklasnoj ‘homogenizaciji’ jedne nacije u ‘jedin-stven’ nacionalni (nacionalistički) blok“. ³ I zaista, u narednim je mjesecima u SR Hrvatskoj došlo do svojevrsne nacionalne homogenizacije, praćene sve glasnijim pozivima za nacionalnim razgraničenjem na kulturnoj, jezičnoj, privrednoj i političkoj ravni.

U autonomističkim težnjama hrvatskih Srba, koje su se u javnosti konačno ispoljile 1971. godine, Nikoliš je vidio promašeni pokušaj jednoga manjinskog naroda da obrani svoja ugrožena (a krvlju stečena) nacionalna prava

U autonomističkim težnjama hrvatskih Srba, koje su se u javnosti konačno ispoljile 1971. godine, Nikoliš je vidio promašeni pokušaj jednoga manjinskog naroda da obrani svoja ugrožena (a krvlju stečena) nacionalna prava. Štoviše, ideje o formiranju zasebnih političkih organa Srba u Hrvatskoj – o čemu se ujesen 1971. diskutiralo i unutar „Prosvjete“ – smatrao je „đavolovim ponudama“ zlonamjernika na hrvatskoj političkoj sceni, koje mogu voditi isključivo separaciji i segregaciji srpskog naroda u Hrvatskoj. Parafraziranjem njegovih stavova Nikolišu bismo samo nanijeli nepravdu, stoga je bolje da izravno citiramo dio njegova pisma uredništvu „Prosvjete“ iz oktobra 1971:

„Srpskom narodu u Hrvatskoj ne treba nikakva, pa ni kulturna autonomija. Oni je ne žele, a ne bi je mogli prihvatiti ni kad bi im bila ponuđena, čak ni onda kad bi sa teritorijalno-etničkog stanovišta bila ostvarljiva. Zašto? Pored ostalog i zato što je taj narod na ‘goloj ledini’. On ne raspolaže vlastitim društveno-ekonomskim snagama. On nema dovoljno snažne i, ‘svoje’ inteligencije. (...) Ono što je i postojalo, izginulo je ili uništeno u revoluciji. Ne može se kulturna samostalnost jednog naroda u savremenom dobu zasnovati na sirotinjskoj poljoprivredi, na milicionerima, lugarima, činovnicima i sveštenicima. (...) Prema tome, ponuda ili obveza: ‘Srbi, eto vam, rješavajte

² „Govor povodom Desete sjednice Centralnog komiteta SK Hrvatske“ (20. 2. 1970.) u: *Zapisi pod pritiskom*, str. 292.

³ Isto, str. 288.

sami svoje probleme' lišena je svih realnih mogućnosti, a rekao bih da je lišena i elementarne ljudske dobronamjernosti."⁴

Nakon gušenja Maspoka krajem 1971., Nikoliš se na duže vrijeme povukao iz javnih diskusija. Kada se početkom 1980-ih ponovno oglasio u tiskanim medijima, u njegovu fokusu više nisu bili nacionalisti, već predstavnici onoga što je smatrao okoštalom partijskom birokracijom. Nikoliš se 1980-ih postepeno odmicao od marksizma i sve je više nastupao s pozicija liberalnog humanizma. Tih godina u Nikoliševim polemikama sve češće figurira strah od etatizma i ograničavanja slobode govora – dvaju pojava u kojima je umirovljeni general vidio opasne zaostatke (ili zametke) staljinizma. U svojim se polemičkim tekstovima stoga znao oštro sukobljavati s ličnostima u kojima bi desetak godina prije možda vidio saveznike u borbi protiv nacionalizma, poput književnika Gorana Babića (kojega naziva „distributerom varvarizma i koprokulture“⁵) i vodećeg hrvatskog komuniste Stipe Šuvara. Nikoliševa averzija prema Šuvaru nastavila je rasti sve do 1985. godine, kada je jednu njegovu izjavu javno proglasio „fašistoidnom“ i pozvao pravosudne organe SRH na podizanje krivične prijave protiv ovog istaknutog člana CK SKH.

U govoru na skupštini Udruženja španskih dobrovoljaca 1984. godine Nikoliš je prozvao „kontrarevolucionarnu Svetu alijansu“ čiji su nosioci „monopolističke, autokratske, plutokratske, birokratske grupe unutar i izvan SKJ, zatim neokapitalističke i neostaljinističke grupe što je sve, pod maskom samoupravljanja i republičkih državnosti itd. upereno protiv napretka, protiv slobode, nezavisnosti i nesvrstane politike ove zemlje“.⁶ Iste je godine potpisao i peticiju kojom se Službu državne sigurnosti pozvalo na odgovornost oko navodnog samoubojstva disidenta Radomira Radovića. Osim Nikoliša, među potpisnicima su se našli i Dobrica Ćosić, Mića Popović, Matija Bećković, Zagorka Golubović...

Upravo u tom kontekstu zabrinutosti oko jačanja birokratsko-represivnog aparata treba sagledati i danas najkontroverzniji moment Nikoliševa političkog angažmana: njegovu podršku autorima notornog „Memoranduma“ SANU-a, čiji je nacrt procurio medijima ujesen 1986. Nikoliš nije sudjelovao u pisanju Memoranduma, ali se osjećao pozvanim da, kao akademik i javna ličnost, stupi u obranu Akademije nakon što se našla pod udarom politike i medija. U svome govoru, održanom decembra 1986. na skupštini SANU-a u Beogradu, Nikoliš jedva da se dotiče sadržaja Memoranduma. Osnovni mu je cilj obraniti pravo akademika da istražuju i kritiziraju društvene pojave: „Pitam se, kakva to mogu biti toliko delikatna pitanja u koja nauka ne bi smela da uniđe?“⁷ Zbog ovoga se govora Nikoliš ubrzo našao na meti difamatorskog satiričkog napisa, objavljenog u beogradskoj „Politici“. U tekstu naslovljenom „Vojko i Savle“, Nikoliša se na jedva prikriveni način proglasilo pripadnikom crvene buržoazije i psihički nestabilnim suradnikom stranih službi. Pravi autor napisa nikada nije otkriven, no jasno je da je sam tekst bio produkt tajnih službi, te da je trebao poslužiti frakcijskim obračunima u vrhu Saveza komunista Srbije. U tim je obračunima uskoro pobijedio Slobodan Milošević, a s njime je stigla i „antibirokratska revolucija“.

Ideolozi srpskog nacionalizma zbog svega su ovoga vjerovali da će u Nikolišu pronaći lojalnog saveznika. U tome su se ipak prevarili. Dobrica Ćosić i Jovan Rašković pozvali su Nikoliša da 28. juna 1990. u beogradskom Sava-centru održi govor na skupu Srba iz Hrvatske. Nikoliš se odazvao, ali nije ispunio očekivanja dvojice organizatora: za razliku od 1971. podržao je ideju kulturne autonomije Srba u Hrvatskoj, no tu se negdje i zaustavio. Kada je napomenuo da „svako začauravanje u neku čistu srpsku kulturu“ smatra „štetnim i besperspektivnim za same Srbe“, iz publike su se začuli zvižduci. Kada je dodao da govorkanja o reviziji granica Srbije i vojnoj intervenciji u Hrvatskoj smatra suludim i „samoubistvom Srbije“ – prekinut je povcima i psovka. Organizatori skupa naložili su mu da skрати izlaganje, na što je Nikoliš sa smiješkom napustio govornicu. Poslije će napisati kako je naivno vjerovao da će Rašković i Ćosić stati u obranu njegove slobode misli i izražavanja – kao što su to činili prije, 1980-ih.⁸

**Nikoliš nije doživio kraj rata:
umro je 11. jula 1995. godine
kao emigrant u Francuskoj.
Iako ga je to, starog i
bolesnog, itekako skupo
koštalo, ostao je dosljedan
svojim idealima**

Uspaljenoj masi nije stigao izložiti svoje prijedloge za rješavanje problema Srba u Hrvatskoj, pa ih je uskoro dao objaviti u novinama: „Oslonac na vlastito jedinstvo, ali i na jedinstvo sa demokratskim Hrvatima. Ima i takvih. Nisu svi glasači za HDZ zakleti tuđmanovci. (...) Predlažem da Srbi u Hrvatskoj formiraju odbrambene akcione odbore za odbranu elementarnih građanskih i ljudskih prava, protiv čistki i progona jednako Srba i Hrvata. (...) Ne treba očekivati 'razumevanje' odozgo, iz Zagreba. Prava se mogu ostvariti samo razumnom borbom Srba i Hrvata odozdo.“ Nasuprot tome, odlučno je odbacio svaku pomisao na vojnu intervenciju: „Za prvu kap krvi, bilo čije, u ovakvoj jednoj akciji snosili bi smrtnu odgovornost propagatori ove 'ideje'“.⁹

Nažalost, prevladali su upravo propagatori takvih „ideja“. Nikoliš nije doživio kraj rata: umro je 11. jula 1995. godine kao emigrant u Francuskoj. Iako ga je to, starog i bolesnog, itekako skupo koštalo, Gojko Nikoliš je ostao dosljedan svojim idealima. Time si je osigurao trajno sjećanje i poštovanje među onim pojedincima i organizacijama koje danas djeluju po principima koje je on izložio sudbonosne 1990. godine: principima međunacionalne suradnje, nasuprot etničkim sukobima.

⁴ „Pismo uredništvu 'Prosvjete' Zagreb“ (20. 10. 1971.), u: *Zapisi pod pritiskom*, str. 300–301. Nemoguće je ne primijetiti paralelu između Nikoliševih „milicionera i lugara“ i nekih od predvodnika oružane pobune 1990. godine.

⁵ „Pismo uredništvu Borbe“ (20. 4. 1984.), u: *Zapisi pod pritiskom*, str. 320.

⁶ „Govor na skupštini Udruženja španskih boraca“ (22. 10. 1984.), u: *Zapisi pod pritiskom*, str. 353.

⁷ „Govor na skupštini Srpske akademije nauka i umetnosti“ (18. 12. 1986.), u: *Zapisi pod pritiskom*, str. 463.

⁸ „Na zdravlje, elito“, *Borba*, 3. 7. 1990.

⁹ „U zdravlje, prijatelji“, *Borba*, 4. 7. 1990.

ЉУБИНКА ШКОДРИЋ, ЖЕНЕ ГОЛОГ ОТОКА, ВУКОТИЋ МЕДИА, БЕОГРАД, 2025.

ГЛАСОВИ ГОЛОГ ОТОКА: ЖЕНЕ ИЗМЕЂУ НАСИЉА, КАЗНЕ И ПАМЋЕЊА

„Жене Голог отока“ представљају једну од најсвеобухватнијих синтеза голооточке тематике сагледане из перспективе женског искуства. Књига не приказује политичко насиље и казнене праксе само као повилесни феномен везан уз одређену локацију, већ као процес који захваћа тијело, односе, памћење и друштвени положај, остављајући трајне трагове на животима жена и њихових обитељи

пише: Никола Остојчић

Књига „Жене Голог отока“ ауторике Љубинке Шкодрић објављена је прошле године у наклади Вукотић Медиа. Књига је подијељена на три веће целине, употпуњене бројним визуалним и статистичким прилозима, а уз уводне ријечи ауторике, отвара је предговор рецензента Мартина Превишића. Љубинка Шкодрић темом жена у повијести бавила се у свом докторату „Положај жене у окупираној Србији: 1941–1945.“ па ова књига представља својеврсни наставак њезина истраживања. Чињеница да је књигу објавила кућа Вукотић Медиа, чији је издавачки профил прије свега публицистички, а не строго знанствени, важна је за разумијевање методолошког оквира. Наиме, књига није примарно замишљена као теоријско-полемички захват, него као меморијско-

документаристичка студија. Предговор Мартина Превишића наглашава фрагментарност извора, важност бављења темом, јединственост појединачних судбина, ограничене могућности синтезе те, можда највише од свега, отварање нове перспективе на тему Голог отока. У ширем хисториографском контексту, књига се надовезује на корпус радова о Голом отоку и Информбироу, међу којима се посебно истичу истраживања Мартина Превишића, особито његова синтеза „Повијест Голог отока“ (2019.) те докторска дисертација о логорском саставу 1949. – 1956. Шири политичко-хисториографски оквир додатно су обликовала истраживања Иве Банца (уједно и Превишићева ментора) о природи југославенског комунизма и механизмима унутарњег прогона. Важан интердисциплинарни и меморијски оквир пружа пројект „Ви сте Партију издале онда када је требало да јој помогнете“ који суствено проблематизира женско искуство на Светом Гргуру и Голом отоку, као и приступи попут екохисторијског читања логорског простора код Милице Прокић. Ипак, за разлику од већине досадашњих студија које су се примарно фокусирале на политичко-институционалне механизме прогона или опћу повијест логорског састава, Шкодрић рецентрира перспективу на женско искуство, чиме њезина књига заузима специфично мјесто између класичне политичке повијести Голог отока и новијих родно осјетљивих приступа.

Структура књиге „Жене Голог отока“ замишљена је као наративна и тематска карта процеса политичког насиља над женама. Поглавља су распоређена тако да прате пут од првих облика сумњичења и друштвене стигматизације, преко механизма искључивања и кажњавања, до искуства логора и дуготрајних посљедица које су жене трпјеле и након изласка на слободу. Такав распоред не представља тек хронолошки слијед догађаја: он мапира трансформацију јединке у „политички проблем“, при чему казнене праксе престају бити изолирани повјесни догађај и постају трајно стање које дефинира цијели животни вијек.

**За разлику од већине
досадашњих студија које су
се примарно фокусирали на
политичко-институционалне
механизме прогона или
опћу повијест логорског
сустава, Шкодрић
рецентрира перспективу
на женска искуства, чиме
њезина књига заузима
специфично мјесто**

Након уводног текста ауторике, слиједи прва велика целина књиге насловљена „Рађање издајница“. Почетна поглавља посвећена су процесима искључивања из партијских и друштвених структура те анализирају како су политичка колебања, родбинске везе и особни односи поступно претварани у казнене категорије. Ауторика прецизно реконструира начине на које су сумња, емотивна блискост и обитељска повезаност постајали поводом за прогон, разоткривајући тако механизам друштвене конструкције „непријатељице“. Надилазећи пуки опис репресије, студија показује како је политички сустав сам производио властите мете кажњавања. Хронолошки прати првотне сумњиве дјелатности и идеје — од односа према састанку Информбироа у Букурешту до оправдавања Резолуције — у контексту политичке ескалације од В. конгреса 1948. до кулминације хапшења 1949. године. Описана су почетна унутарња превирања и обрачуни са старим члановима који су судјеловали у фракцијским борбама (примјер брачног пара Кусовац), са онима који су довели у питање политику Југославије према Резолуцији, илегалним групама (под оптужбом „леткарења“) и сл. Текст доноси исцрпне статистичке податке о оптуженицама на републичкој разини, објашњава разлику између административне казне и судских процеса те, кроз архивске записе и микробиографске реконструкције, приказује индивидуалне судбине кажњеница чија

искуства варирају од блажих до вишегодишњих заточења, попут Бране Марковић (административно кажњене на 69 мјесеци) и Станојке Ђурић (осуђене на 86 мјесеци након судског процеса). Реконструирајући пут од оптужби па до пуштања на слободу, ауторика као примјере наводи звучна имена супружника Грлић или појединки Смиљке Филипове, Бране Марковић, Жени Лебл, Јелене Хаџићан и других, али и жена које нису биле истакнуте у јавном животу попут студенткица и државних службеница.

**Посебна се пажња посвећује
разбијању међусобних
веза међу затвореницама,
инструментализацији
интима, потирању
мајчинства те поступном
претварању тијела у
средство политичке
контроле**

Средишњи дио књиге, насловљен „Женски гулаг“, представља њезино тематско, садржајно и интерпретативно средиште. У тим поглављима не реконструирају се само материјални увјети логорског живота и облици физичког насиља него и сложени сустав дисциплинирања, понижавања и контроле женског тијела, односа и идентитета. Описан је целокупни сустав „преодгоја“ — свакодневица у баракама, различити потресни ритуали (шпалир, шишање), хијерархија „колектив-одложене-бојкотирани“, прехрана, понижавајуће казне и др. Целина прати хронолошки развој догађаја од доношења одлуке о формирању логора и упућивању жена у Рамски рит у љето 1949. — први у суставу логора чији је најпознатији Голи оток: административно кажњене упућиване су на Свети Гргур и Голи оток, а судски процесуиране прво су премјештене у Пожаревац, затим у Рајхенбург, а потом на Свети Гргур те коначно у затвор у Стоцу. Кажњеницама је посвећен велик дио ове целине, али су значајан простор у овом поглављу добили и извршиоци, односно Веселин Поповић као управитељ Рамског рита и Марија Зелић као његова наследица и особа која је „пратила“ жене већину тешког пута. Посебна се пажња посвећује разбијању међусобних веза међу затвореницама, инструментализацији интима, потирању мајчинства те поступном претварању тијела у средство политичке контроле. Особита важност ове целине јест изнимно прецизан архивски рад којим ауторика реконструира административни апарат механизма кажњавања изнутра. Суставно се биљеже трајања казни, врсте интернација, продужења и поновна хапшења, уз јасно означавање непоузданости извора и архивских празнина. Вриједна је и реконструкција тзв.

другог живота казне — продужавања интернација, повратака у логор, административних „повратница“ и дуготрајног надзора, као и суставно раздвајање архивски потврђених смртних исхода од свједочанстава која остају у сфери колективног памћења. Управо у овом дијелу књиге њезин документаристички приступ показује своју пуну аналитичку снагу.

**У поглављима
посвећенима повратку
на слободу показује се
да казна није престала
напуштањем затворских
и логорских простора,
већ се настављала кроз
друштвену изолацију,
забрану запошљавања,
надзор, распад обитељи и
трајну стигматизацију**

Један од најснажнијих доприноса књиге јест анализа живота након изласка из логора. У поглављима посвећенима повратку на слободу показује се да казна није престала напуштањем затворских и логорских простора, већ се настављала кроз друштвену изолацију, забрану запошљавања, надзор, распад обитељи и трајну стигматизацију. Праксе надзора, санкционирања и друштвеног искључивања се тако разоткривају као процес дугог трајања, а не као изолирани повјесни догађај, чиме књига отвара важан простор за промишљање социјалних посљедица политичког насиља. Књига хронолошки прати развој интереса за тему Голог отока: од разбијања шутње у сфери културе 1980-их до кулминације 1990-их када Голи оток постаје дио антијугославенског наратива те доноси преглед значајних умјетничких дјела инспирисаних голооточким искуствима. Притом ваља имати на уму да југославенска (односно постјугославенска) историографија дуго није показивала суставан интерес за женска голооточка искуства. Тек од почетка 1990-их, понајприје кроз појаву женских свједочанстава у тиску (примјерице Јелене Хаџикан, Милке Жицине и Жени Лебл) те документарну серију „Голи живот“ Данила Киша и Александра Мандића, женска искуства поступно улазе у јавни и истраживачки простор, стварајући предувјете за студије попут оне Љубинке Шкодрић. Посебно су вриједна поглавља посвећена траумама и дугорочним психолошким посљедицама које су механизми кажњавања оставили на женама и њиховим обитељама. Ауторица показује како су шутња, фрагментарна

сјећања и друштвена невидљивост обликовали животе преживјелих, али и сљедећих генерација.

Закључни дио показује како се студија „Жене Голог отока“ не исцрпљује у фактографској реконструкцији казног апарата, него се заокружује у изразито нормативном и меморијалном регистру. Кажњенице се не интерпретирају искључиво као повјесне актерице одређеног политичког сукоба; напротив, ауторица их позиционира као симболичке фигуре страдања и прекинутих еманципацијских процеса. Тако се логорско искуство не уписује само у повјест југославенског социјализма него и у шири морални оквир промишљања о насиљу, одговорности, опросту и потреби историјског памћења. Такво закључно усмјерење свједочи да је примарни ауторичин интерес усмјерен мање према теоријском моделирању политичког насиља, а више према очувању искустава, гласова и значења која су дуго остала потиснута у јавном простору. Уз закључак долази попис кажњених и осуђених жена због ИБ-а уз објашњење те регистар особних имена, напомене те извори и литература.

Садржајно гледано, „Жене Голог отока“ представљају једну од најсвеобухватнијих синтеза голооточке тематике сагледане из перспективе женског искуства. Књига не приказује политичко насиље и казнене праксе само као повјесни феномен везан уз одређену локацију, већ као процес који захваћа тијело, односе, памћење и друштвени положај, остављајући трајне трагове на животима жена и њихових обитељи. Успоставља темељни повјесни регистар судбина жена изложених репресији због Информбироа, мапира механизме њихове друштвене стигматизације и дуготрајног кажњавања те пружа риједак увид у начине на које се политичко насиље утискује у тијела, односе и памћење. Тиме ова књига не представља само важан допринос историографији него и вриједан документ колективне меморије, нужен за разумијевање друштвених и емоционалних посљедица једног од најдраматичнијих раздобља југославенске повјести. Једно од отворених питања које књига оставља за будућа истраживања односи се на шири еуропски и хладноратовски контекст. Наиме, механизми кажњавања у Југославији, а особито Голи оток, приказани су понајприје кроз меморијалну и етичку призму, док компаративни оквир остаје тек назначен. Посљедично се Голи оток интерпретира првенствено као повјесна изнимка у колективном памћењу, а мање као локална варијанта шире транснационалне инфраструктуре политичког насиља, што само по себи отвара простор за даљња компаративна истраживања. Овакав приступ не треба разумјети као недостатак, него као истраживачки оквир који је први пут омогућио суставно прикупљање, именовање и видљивост искуства жена изложених политичком насиљу. Женско искуство репресије постаје средишњи предмет приказа, док род остаје аналитичка категорија којом би се кроз наредна истраживања могли објаснити специфични облици дисциплинирања, стигматизације и друштвеног искључивања. Стога ова књига пружа одличну полазишну точку и позива на даљња истраживања успостављајући темељни емпијски и меморијски корпус. Закључно, ријеч је о књизи која ће постати незаобилазна референтна точка за свако будуће проучавање политичког насиља над женама у југославенском контексту.

ONO ŠTO TREBA ČINITI, REDATELJ SRĐAN KOVAČEVIĆ, PRODUKCIJA FADE IN, 2025.

DA NAM ŽIVI RAD!

Radnici iz BiH u filmu svjedoče kako su došli u Sloveniju, jer im se obećavala plaća preko 1000 eura, a radili su i po 400–500 sati mjesečno za 700 eura. Čak i oni koji su došli u Sloveniju 1970-ih kao djeca, tretirani su drugačije od Slovenaca, a nemali broj govori kako su im poslodavci rekli da moraju raditi više i za manje novca od „pravih“ Slovenaca, jer eto... nisu Slovenci

PIŠE: **Sonja Leboš**

Prije točno 40 godina objavljena je knjiga „Bosanci – A kuda idu Slovenci nedeljom?“ sociologinje Silve Mežnarić, u nakladi Zavoda za izdavačku delatnost „Filip Višnjić“ iz Beograda. Knjiga je, neposredno, znanstveno obradila jedan od ključnih prijedora jugoslavenskog društva koji je možda ponajviše pridonio njegovu raspadu: pitanje nejednakosti među republikama. To je vrijeme kada su glasovi nezadovoljstva u Hrvatskoj i Sloveniji sve glasniji: i Hrvati i Slovenci smatraju da su zaslužili veći dio jugoslavenskog ekonomskog kolača, ne žele „slati novac“ siromašnijim republikama i pokrajinama, ne žele članstvo u Nesvrstanom pokretu. Žele biti dio, navodno naprednog, zapadnog svijeta.

Iz današnje perspektive, kada jasno vidimo niske grane na koje je pala liberalna demokracija, te kada još jasnije vidimo kako 1980-ih naizgled stabilan vojni savez poput NATO-a može puknuti poput krhke grančice pod pritiskom dobro naoružane Trumpove šake, zaista bi bilo važno pozabaviti se detaljnije time što su zapravo zapadne demokracije obećavale domaćim oponentima socijalizma i bratstva i jedinstva.

Republika Slovenija, iako se o tome malo govori, uskoro se i vojno pobunila protiv jugoslavenske federalne vlade putem svojih dobro naoružanih i očito dugo i pomno pripremanih i obučanih jedinica teritorijalne obrane, te nakon sedmodnevnog rata u kojem su malobrojne, ali ipak, žrtve, uglavnom pale na strani JNA, izašla iz jugoslavenske federacije, slavodobitno prva

Goranimu pridružila i Laura Orel.¹ No, uz tipičnu balkansku sirovu duhovitost Gorana Zrnića, koja na mahove podsjeća na Pavleta Vujsića, Čkalju i druge doajene jugoslavenskog humora, te nasmijava publiku u kinodvoranama, dirljivost filmu daju upravo korisnici Radničkog savjetovališta: mahom radnici iz Bosne i Hercegovine. Film prokazuje stravične uvjete u kojima većina radnika-imigranata radi, a koji se mogu sažeti u jednu rečenicu koju u filmu izgovara Zrnić: izigravanje radnika, naročito radnika-imigranata, u Sloveniji je nacionalni sport.

No, da bi taj nacionalni sport mogao imati zamah kakav ima, treba imati na umu da ga omogućuju i one zemlje iz kojih radnici dolaze. Valja znati da su Bosna i Hercegovina i Slovenija potpisnice bilateralnog sporazuma iz 2013. godine, koji omogućuje izrabljivanje radnika do točke njihove dehumanizacije, a čemu pridonosi nezajažljivo dehumanizirana birokracija – u obje zemlje.

Mežnarić na tu temu piše još sredinom 1980-ih: „Samo na prvi pogled pitanje o postojanju radničke klase u Jugoslaviji nema neku izričitu povezanost s unutrašnjim i vanjskim migracijama; no pogledamo li izbliza podatke [...] o kretanju stanovništva Jugoslavije poslije revolucije, postaje jasno da je takozvano ‘zapošljavanje’ kao kanal društvene mobilnosti usisavalo ruralnu radnu snagu iz neposredne okoline poluurbaniziranih i urbaniziranih

središta”,² te zaključuje da njena knjiga ne govori o radniku-migrantu, već o poluproletariziranom seljaku iz Bosne, koji je uglavnom zadovoljan plaćom, ali ne i međuljudskim odnosima u Sloveniji.

Situacija u filmskom kronotopu (Ljubljana, 2016–2019) ponešto je drugačija: poneki radnici školovani su, imaju završene fakultete, ali većinom se i dalje radi o slabo školovanoj radnoj snazi, koja se u Jugoslaviji zvala i – niskokvalificiranom. I jedini i drugi rade teške i slabo plaćene poslove.

Prema bilateralnom sporazumu iz 2013. oni koji žele doći u Sloveniju moraju u svojoj zemlji biti na Zavodu za zapošljavanje odnosno nezaposleni. Birokracija je naravno sporija od smrti, pa dok ljudi čekaju slovenske radne dozvole, moraju nešto raditi i u BiH – najčešće na crno. Kada dođu u Sloveniju, mnogi poslodavci uzimaju dio njihova novca, bilo kao „nagradu” što imaju čast raditi za njih, bilo za vizu, stanovanje – radi se tu o nemalim svotama. U tom smislu zanimljiva je jedna scena u Kovačevićevu filmu koja uvelike referira na kratkometražni dokumentarac „Kada te moja čakija ubode” Krste Papića iz 1968. godine. Jedan mladi radnik govori Zrniću kako je morao davati poslodavcu na ruke gotovinu, za vizu, navodno. Zrnić mu kaže: „Pa mogao ti je i ne nabaviti vizu!”, na što mladi čovjek odgovara: „Pa da ostane bez glave”.

Nizom takvih malih, ali vrlo mučnih crtica koje zapravo pričaju sage o

¹ Goran Zrnić osnovao je 2021. još jedno ljubljansko radničko savjetovalište – Informativni radnički centar. Izvor: „Delavska svetovalnica – ljubljanske poučice o radu s radnicima”, autorica Dunja Kučinac, objavljeno 30. 12. 2023., <https://www.radnickaprava.org/tekstovi/intervjui/delavska-svetovalnica-ljubljanske-poucci-o-radu-s-radnicima>, pristupljeno 13. 1. 2026.

² Silva Mežnarić: *Bosanci – A kuda idu Slovenci nedeljom?*, Beograd: Zavod za izdavačku djelatnost „Filip Višnjić”, 1986, str. 19.

brojnim sudbinama bosanskih radnika u Sloveniji, Kovačević nam približava ono što Mežnarić u svom radu zove „istraživanjem praktične svijesti“ radnika-migranata. Ta praktična svijest najčešće se dokazuje kao izuzetno poštena i radišna priroda bosanskih radnika (i nešto rjeđe, ali ipak, i radnica), koji nastoje pokazati da su zaslužili svoje radno mjesto – radeći često neplaćene prekovremene sate. Uobičajeni radni dan tih radnika je 10 radnih sati, a vikendi su češće radni nego neradni.

Film „Ono što treba činiti“ Srđana Kovačevića, koji je bio i scenarist i redatelj i snimatelj filma, razgrađuje mit o Sloveniji kao državi u kojoj vlada blagostanje i u kojoj se zna što je red, rad i disciplina

Posebna pažnja u filmu posvećena je pitanju Luke Kopar. Luka Kopar zanimljiv je ekonomsko-politički fenomen s obzirom na to da je Kopar kao politički projekt Ljubljane naizgled procvao (iako se brojni stanovnici Koprā s tim ne bi složili, upravo suprotno, smatraju da im širenje luke ugrožava kvalitetu života), dok je Rijeka, nekad najveća jugoslavenska luka (!) potpuno

izgubila značaj koji je imala. U trenutku snimanja filma radnici Luke Kopar bili su „outsourced“, što je očito kršenje kako prava radnika tako i zakona bilo koje države koja imalo drži do reda i propisa. Naime, većina radnika bila je u tom statusu – preko 20 godina.

Ti radnici svjedoče o tome kako su došli u Sloveniju jer im se obećavala plaća preko 1000 eura, a radili su i po 400–500 sati mjesečno (!) za 700 eura. Čak i oni koji su došli u Sloveniju 1970-ih kao djeca, tretirani su drugačije od rođenih Slovenaca, a nemali broj tih ljudi svjedoči o tome kako su im poslodavci govorili da moraju raditi više i za manje novca od „pravih“ (sic!) Slovenaca, jer eto... nisu Slovenci. Goran Zrnić naziva to u filmu pravim imenom: rasizam. Onaj isti protiv kojeg se u Sjedinjenim Državama borio Malcolm X.

Goran Lukić i Goran Zrnić s još nekoliko pravника uspjeli su izboriti da se tim ljudima prizna status zaposlenika Luke Kopar. Nemala pobjeda jedne male udruge, s ogromnim rezultatom za boljitak tih desetljećima brutalno eksploatiranih radnika.

Film se dotiče još jedne facete „praktične svijesti“ radnika-migranata, koju također obrađuje Mežnarić u svojoj knjizi, a to je pitanje „sive ekonomije“. Većina radnika-migranata iz Bosne i Hercegovine za sobom kod kuće ostavlja obitelj – nuklearnu (ženu, djecu), koja u potpunosti ovisi o njihovoj zaradi u Sloveniji. Često se tu radi o proširenoj obitelji (stari roditelji).

Kontinuitet migracija iz Bosne i Hercegovine dugačak je. I ono što je vrijedilo sredinom 1980-ih, kada se tek započelo sa sociologijom migracija u Jugoslaviji, vrijedi i danas: „Redukcionizam dosadašnjih interpretacija došao je na vidjelo prvenstveno u redukciji klasnog na etničko i nacionalno [...]

Intervjui su pokazali da se težište snalaženja i participacije u slovenskom društvu ne smješta na diobu 'Bosanci' i 'Slovenci' već na diobu [...] 'mi, niži prema onima gore', najčešće – administraciji" odnosno „konflikt koji mnogi smještaju u simbolički prostor (jezik, kultura, nacionalni običaji), u stvari je problem napetosti što ih stvara nejednaka dostupnost osnovnih izvora moći i kontrole u društvu”.³

**Nizom takvih malih, ali vrlo mučnih
crtica koje zapravo pričaju sage
o brojnim sudbinama bosanskih
radnika u Sloveniji, Kovačević nam
približava ono što Mežnarić u svom
radu zove „istraživanjem praktične
svijesti” radnika-migranata**

Stupanj eksploatacije eksponencijalno se povećao u posljednjih 40 godina. U toj eksploataciji bosanskih radnika u Sloveniji jednaku odgovornost imaju obje potpisnice bilateralnog sporazuma: kako Slovenija koja izrabljuje bosanske radnike, tako i Bosna i Hercegovina koja ubire plodove njihova krvavog rada, kroz sito i rešetko sivih ekonomija. Ratom devastirana i politički pervertirana, Bosna i Hercegovina danas je u puno gore položaju no što je bila u Jugoslaviji, kontinuitetu jedne od siromašnijih republika usprkos. O tome svjedoči jedan drugi film, onaj Jasmile Žbanić o Emeriku Blumu i gigantu Energoinvestu, koji dokazuje da je Bosna i Hercegovina mogla krenuti i tim putem, da je ratni profiteri nisu bili gurnuli niz liticu.

Upravo ovih dana u Hrvatskoj se pojavljuje brojka od 4,8 milijarde eura koliko Hrvati/ce zaposleni u inozemstvu šalju svojim bližnjima. Radi se o popriličnom udjelu u nacionalnoj „ekonomiji”, pa je tako računica onih koji svoje radnike/ce tjeraju na tuđa tržišta poprilično jasna. Naime, „Hrvatska je članica Europske unije koja je najviše ovisna o transferima novca koji dolaze od njezinih iseljenika. Prema podacima Eurostata, najviše stope ovisnosti u EU-u prošle godine zabilježene su upravo za Hrvatsku kojoj doznake iz inozemstva čine čak 7,2 posto BDP-a. [...] Po udjelu doznaka iz inozemstva u BDP-u Srbija je jako blizu Hrvatskoj s udjelom od 7,1 posto, u BiH doznake čine čak 10,26 posto BDP-a, a Crnoj Gori 10,69 posto.”⁴ Raspadom Jugoslavije, zapadne demokracije dobile su pojačanu injekciju požrtvovne radne snage.

Za kraj ovog osvrt, umjesto da potanko ocjenjujem umjetnički doseg filma „Ono što treba činiti”, reći ću samo da je film minuciozno emotivan, a da time ni u jednom djeliću sekunde nije patetičan. Umjesto razglabanja o

umjetničkom, što je kod ovako jasno formuliranog političkog filmskog rada potpuno irelevantno, jer je estetski kôd određen namjerom filma, radije ću se osvrnuti na činjenicu da je film slijedio dobru praksu uspostavljenu prvim Kovačevićim dugometražnim filmom „Tvornice radnicima” (produkcija: Fade In, 2021), a to je praksa Solidarnog filmskog ugovora, prema kojem radnici koji su radili na filmu, producenti i protagonisti dijele profit od filma. Riječi-ma Srđana Kovačevića: „Solidarni filmski ugovor polazi od jednostavne pretpostavke da ljudi koji nešto rade zajedno trebaju dijeliti i plodove tog rada. Pa smo tako produkcijska kuća Fade In, pravnici i ja sastavili dokument kojim to i provodimo u djelo. Ugovor je sastavljen što je bilo moguće jednostavnije. Zaobilazi ideju autorskih prava i koncentrira se na podjelu dobiti nakon faze distribucije filma. Razmjeri se dijele u postocima, između produkcije, filmskih radnika, autora i protagonista, prema dogovoru između autora filma i produkcijske kuće. Taj se ugovor, koji možemo ovdje i podijeliti s čitateljicama i čitateljima, u principu može adaptirati na bilo koji drugi tip zajedničkog rada, primjerice na rad u izvedbenim umjetnostima. Nadam se da ćemo u nekom narednom bližem periodu uspjeti iz Solidarnog filmskog ugovora derivirati Solidarni autorski ugovor na našem jeziku koji bi onda preveli na engleski i prilagodili tj. univerzalno pojednostavili tako da može poslužiti kao osnova za razmjernu podjelu dobiti bilo gdje u svijetu.”⁵

**Film je slijedio dobru
praksu uspostavljenu prvim
Kovačevićim dugometražnim
filmom „Tvornice radnicima”
Solidarnog filmskog ugovora,
prema kojem radnici koji su radili
na filmu, producenti i protagonisti
dijele profit od filma**

Film Srđana Kovačevića pogađa nas bez patetike u srce (ako ono još živo kuca) realnošću prikazanoga, ali nam daje i poticaj da zajednički zamišljamo bolje i radimo na tome.

Teško da umjetnost može snažnije i važnije od toga.

*Od Jadrana do Kitaja
slobode nam sunce sja,
takva bit će zemlja cijela:
Da nam živi živi rad!*

³ Silva Mežnarić: *Bosanci – A kuda idu Slovenci nedjeljom?*, Beograd: Zavod za izdavačku djelatnost „Filip Višnjić”, 1986, str. 207–208.

⁴ Vidi: <https://www.nacional.hr/novi-podaci-hrvati-iz-inozemstva-kuci-poslali-48-milijardi-eura-evo-i-koliko-je-novaca-otislo-u-nepal-bih-srbiju/>, pristupljeno 12. 1. 2026.

⁵ <https://www.radnickaprava.org/tekstovi/intervjui/srdan-kovacevic-bitno-je-i-dalje-biljeziti-tu-de-borbe-poput-one-u-itasu-i-delavskoj-ali-moramo-i-sami-graditi-nesto-drugo-imaginirati-drugu-stvarnost-i-uspjesno-je-ozivjeti>

**KAKO JE OVDE TAKO ZELENO? (REDITELJ NIKOLA LEŽAIĆ), YUGO FLORIDA (REDITELJ VLADIMIR TAGIĆ)
I VETRE, PRIČAJ SA MNOM (REDITELJ STEFAN ĐORĐEVIĆ)**

MILENIJALCI ISPRAĆAJU RODITELJE

Sva tri filma snimili su muškarci milenijalci, sva trojica rođeni osamdesetih godina, najstariji je 1981, najmlađi 1987. godište. Dvojici je to dugometražni prvenac, a trećem drugi film i to posle gotovo petnaest godina čekanja. Snimili su božanstvene lične filmove, koji su prošli svetom, osvojili brojne nagrade i trebalo bi da se nađu i na repertoaru u zemljama koje su sudelovale u njihovom stvaranju

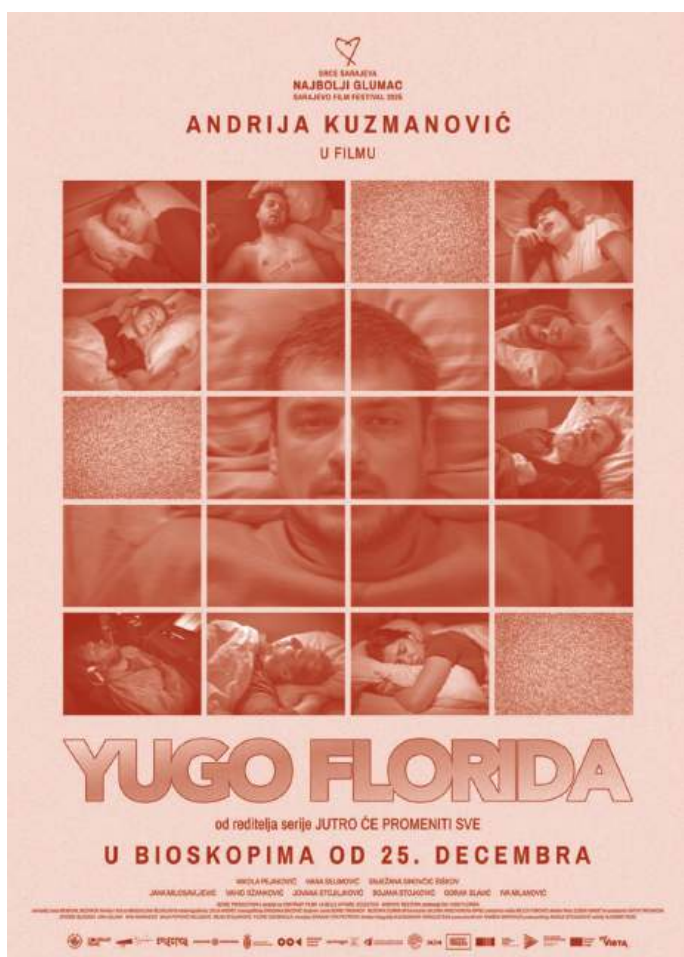
PIŠE: **Ana Vučković Denčić**

Ume da se desi, dešavalo se samo meni nekoliko puta, da u programu nekog festivala budu filmovi sličnih naziva, tema i frekvencija. I da onda posvećeniji ili onaj gledalac, novinar, kritičar ili ljubitelj koji ima sreću i privilegiju da dane provodi u bioskopu dobije utisak da se jedna priča preliva u drugu, da se motivi jednog filma baš dobro nadovezuju na one iz sledećeg. Tako je bilo i na prošlogodišnjem Festivalu autorskog filma, gde se činilo da je pas udaren kolima u filmu Džafara Panahija isti onaj pas kog je lupio, pa usvojio glavni junak filma „Vetre, pričaj sa mnom“, gde je lako moglo da se učini da se neka krošnja iz kadra jednog preselila u prostor drugog filma. Ti sinhroniteti najčešće su slučajni, ali pasioniranom gledaocu omamljenom dugotrajnim i hipnotičkim dejstvom filma mogu delovati dramatičnije i važnije. I to ne zato što su filmovi pojedinačno loši i bezizražajni. Naprotiv. Samo nekad upravo redosled kojim ih gledate, nizanje motiva, kao i vaše raspoloženje dok gledate, spoljne okolnosti, ulazak u trenutku gašenja svetla u sali, tumananje dok se oči ne naviknu na filmski mrak, prijatnost udobnog položaja u fotelji, stvaraju hemijsku reakciju, punoću, euforiju ili katarzu. Ti

sinhroniteti čine život vrednim življenja, mala prepoznavanja i slučajnosti, na filmu kao i u životu čine da se osećamo da smo deo nečeg većeg. To se dogodilo na pomenutom Festivalu autorskog filma, koji već više od trideset godina otvara mogućnost za pogled u svet, kako od početka glasi i njihov slogan. No, ovog puta, deo programa bila su tri filma koja su se povezala i na višoj ravni, tri filma, koja bih uporedila sa tri zrna na jednom istom grozdu, zrna različita po veličini, slatkoći, opni i po ukusu koji u ustima ostavljaju. I nisam ih samo ja, većito učitavajući i tražeći viši smisao – povezala. To je učinilo mnogo ljudi, intuitivno i organski, ne samo zato što su se, eto, desile tri srpske dugoočekivane premijere, već i zato što ovi filmovi imaju mnogo toga suštinski zajedničkog.

Sva tri filma snimili su muškarci milenijalci, sva trojica rođeni osamdesetih godina, najstariji je 1981, najmlađi 1987. godište. Dvojici je to dugometražni prvenac, a trećem drugi film i to posle gotovo petnaest godina čekanja. Oni su Stefan Đorđević, Vladimir Tagić i Nikola Ležaić, i snimili su božanstvene lične filmove, koji su prošli svetom, osvojili brojne nagrade i trebalo bi i valjalo da se nađu i na redovnom repertoaru u zemljama koje su sudelovale u njihovom stvaranju (Ležaićev film „Kako je ovde tako zeleno?“ je srpsko-hrvatsko-bugarska koprodukcija i nagrađen je u Puli za najbolju hrvatsku manjinsku produkciju, glavnu mušku ulogu i kameru, Đorđevićev „Vetre,

pričaj sa mnom", srpsko-hrvatsko-slovenačka koprodukcija nagrađen je u Bolcanu, Pontvedri, Guanahuatu u Meksiku, Zagrebu, na FAF-u u Beogradu, Tagićeva „Yugo Florida“, srpsko-crnogorsko-hrvatsko-bugarska koprodukcija u Skoplju, kao i u Sarajevu za najboljeg glumca Andriju Kuzmanovića).

Ako bismo rekli da su ova tri filma lična, možda ne bismo bili dovoljno jasni, svako je umetničko delo lično, ako je dobro, ili je to tako najčešće. Ali ova tri su to stvarno, jer Stefan Đorđević zapravo zaista tumači sebe, a u dokumentarno-igrano tkanje „uvlači“ i celu svoju porodicu, Ležaić glumcu Filipu Đuriću dodeljuje svoje ime i izazovan zadatak da tumači njega samog i događaje iz Ležaićeve nedavne prošlosti, dok Vladimir Tagić iniciran svojom porodičnom pričom osmišljava filmsku, a koja se poprilično naslanja na izraz koji su on i Goran Stanković konstituisali u s pravom izuzetno dobro prihvaćenoj seriji „Jutro će promeniti sve“.

I sva trojica pričaju svoju priču o gubitku, preobražaju, katarzi i odrastanju. U razgovoru s jednim prijateljem nakon gledanja ova tri filma zajedno smo došli čak i do podžanra – *mlenijalci ispraćaju roditelje*. To nam je bilo i lako i logično, jer je to naša generacija, a i nas dvoje smo na sličan način (ili u slučaju „Yugo Floride“ na istovetan) izgubili očeve. I to ne bi bio samo naš domaći izum, snimaju se takve filmske priče širom sveta, da ova tri nemaju nešto naše, lokalno, a univerzalno. Sva tri filma ukotvljena su u balkanski kontekst, u kome je veza roditelja i dece često pasivno-agresivna, patološka ili obeležena posebnom zavisnošću. Sa druge strane, važan je i socio-politički kontekst, činjenica da je upravo ta generacija *imao pa nema* bumeraga, onih rođenih kasnih pedesetih i ranih šezdesetih pokošena i desetkovana, izmučena ratovima i nedovršenom tranzicijom, umorna, razočarana, upla-

šena. Posebno je dirljivo što su ovo filmovi mladih muškaraca, sa izraženom animom, da, oni su umetnici, oni su odabrali da se bave ljudskom dušom. Ovakvo otvaranje i ogoljavanje ipak iznenađuje, oplemenjuje i leći verujem i same autore, koliko i publiku.

Ovo je ljubavno pismo generaciji i njenom razumevanju i u tome se film „Kako je ovde tako zeleno?“ povezuje sa „Yugo Floridom“, od ova tri filma najkomunikativnijim i najbioskopskijim u užem smislu te reči. To je ultimativni film od milenijalca za milenijalce

Film Stefana Đorđevića „Vetre, pričaj sa mnom“ je spiritualno *slow cinema* delo, u kome mladi reditelj angažuje sopstvenu porodicu u snimanju filma o mami umro od raka. Autor, koji je inače, eto spone, igrao sebe kao mladog borskog skejtera u filmu „Tilva Roš“ Nikole Ležaića, pre snimanja filma je zajedno sa svojim bratom Boškom pre nekoliko godina upriličio izložbu fotografija koje su intro ili predvorje za ovaj film. To je niz nežnih, čudernih prizora u kojima se njihova majka nalazi u prostorima divlje, a okrepljujuće prirode. Film se nastavlja tamo gde su fotografije uhvatile i zamrle vreme, u tihi i mučni period suočavanja sa smrću. No, umesto da razarajuća bol bake, deke, Stefana, njegove sestre i brata pojede kadar, ona ustupa mesto lekovitog svakodnevice i završavanju onog što majka nije uspela, nežnosti bez mnogo reči i prirodi kojoj se sama majka prepuštala u svojim poslednjim trenucima. Posmatranje, tišina, kontemplacija, trajanje kao da su produžetak života. Stefan pravi obrt kao što vetar iz naslova menja pravac, majka nije umrla, ona je ljubav, a ljubav ostaje, samo menja oblik, pa u filmu „Vetre, pričaj sa mnom“ mama kao da je u drvetu koje Stefan grli, kao da je u psiću Liji koju pronalazi, naposljetku, ona kao da je u vetru, i kao da je ona možda i vetar sam. Tugovanje je ritualno, suptilno i u zajednici.

Tu širu porodičnu zajednicu pronalazimo i u filmu „Kako je ovdje tako zeleno?“ Nikole Ležaića, u kojoj se njeni članovi, izbegli u Oluji, vraćaju u svoje selo u Dalmaciji kako bi sahranili baku. I kao što Đorđević prevazilazi bol umetničkim procesom, sublimirajući ga, tako Ležaićev junak kome on daje svoje ime i identitet, fotografiše mesta svog detinjstva, mesta stvarna i izmaštana, ali zelena i bujna. U ovoj filmskoj autofikciji reditelj ironizuje svoju stvarnu poziciju, to što radi u reklamnoj industriji, a pokušava godinama da snimi svoj drugi film. Otvaranje i buđenje dešavaju se baš na tom putu, koje

je paradoksalno snoliko i varljivo, kao i naše dečije uspomene. Kao i u „Vetru“ i u ovom filmu zajednica zajedno još jednom zaceljuje traumu nasilnog odlaska, ali to čine toplinom, prisnošću, anegdotama i predanjem, hranom i smehom. I kao što je Đorđevićev film metafizički i telesan, Ležaićev je misaon i filozofski. Ležaić takođe koristi svoje porodične artefakte, sa merom, ali efektno koristi arhivu, slike i snimke, koji filmu daju posebnu patinu i snagu. Njegov junak Nikola Ležaić posmatra, razmišlja, beleži, kao da je kakav antički filozof na iskopinama, on ne može da veruje kako priroda uprkos kršu, pa ako razmislimo, i uprkos razaranju, i dalje buja, raste, traje. Život se nastavlja, a novi će se i roditi: porodica sahranjuje baku, a uskoro će se roditi beba, i to ženska, ćerka našeg junaka. Reditelj crpi sokove iz svog života; upravo je rođenje ćerke bilo pokretač za snimanje ovog filma. A ako se vratimo početku teksta i šetajućim motivima koji povezuju filmove, drvo koje grli i dodiruje Stefan lako može biti drvo koje Nikolin otac ne želi da jednog dana bude posećeno u selu iz kog su otišli. Ovi rafinirani, pažljivo i organski izabrani motivi važni su koliko i ona glavna narativna linija priče, u kojoj se povezuju otac i sin, nikad u konfliktu, ali nedorečeni, u tihom prihvatanju čudljivosti ovog drugog. Njihov odnos, tanan i delikatan, zlatna je spona koja drži ovaj film koji se igra sa nasleđem, arhetipima, sa onim večnim i drevnim. Tome doprinose i veličanstveni glumci, u prvom planu Filip Đurić i Izudin Bajrović, ali i drugi. Ovde gubitak nije gubitak roditelja, ali jeste jednog sveta – ljudi čije su iluzije i uverenja, u jednom trenutku obezvređena i osujećena.

Ovo je ljubavno pismo toj generaciji i njenom razumevanju i u tome se

film „Kako je ovde tako zeleno?“ povezuje sa „Yugo Floridom“ Vladimira Tagića, od ova tri filma najkomunikativnijim i najbioskopskijim u užem smislu te reči. To je ultimativni film od milenijalca za milenijalce, ali se čini da je njegov domet veći i trajniji. To je film nabijen emocijama, film generacije. Naš junak Zoran, u tumačenju Andrije Kuzmanovića, o čijim se glumačkim kvalitetima premalo govori, modeliran je prema reditelju Tagiću i njegovom ličnom pričom gubitka oca. Zoran ni na jednom životnom planu nije sređen, sve je napola, on jasno vidi svoju porodicu, ali odbija da se involvira do trenutka u kome saznaje da mu je otac bolestan. Taj otac je svojeglav, tvrdoglav, mrzovoljan i gorak, a bravurozno ga donosi Nikola Pejaković. Kada shvata da je isti kao taj otac, od čega je želeo da pobegne, i kad ga na koncu izgubi, naš junak odrasta.

Sva tri filma ukotvljena su u balkanski kontekst, u kome je veza roditelja i dece često pasivno-agresivna, patološka ili obeležena posebnom zavisnošću

Zanimljivo je to da je u sva tri filma vožnja ključni motiv. Možda je najjasniji simbol upravo Yugo Florida, koja uprkos svemu i dalje ide – ona je ostatak prošlih, boljih vremena za koje se bolesni otac grčevito drži. S druge strane, u Ležaićevom filmu, vozilo kojim se vraća onamo odakle se došlo, u bukvalnom i metafizičkom smislu, jedan je od ravnopravnih junaka filma. Kao što Zoran jezdi Mladenovcem, a Nikola Dalmacijom, tako i Stefan na Borsko jezero stiže kolima, i udara psa, koji će postati ključ za otključavanje katanca za bol, pa i za katarzu. Jer je važno kretanje, i sve se kreće, dok ne stane i stoji, stoji uprkos svemu kao krš i kuće obavijene gustim zelenilom. Ležaićev film je zelen i svež, takav je i Đorđevićev, gotovo da želimo da zvuk vetra duže traje. Tagićeva vizuelna faktura je siva, njegov Beograd je mrljav, sumoran, ali uprkos tome iz ovog filma isijava toplina, naboj koji nagoni na plač, nežnost i ljudskost koja dugo tako nije zabeležena na filmu. On je pre svega istinit, mi koji smo slično doživeli setili smo se svega – od katetera do ostavinske rasprave. Ono u šta će se zaljubiti gledalac je i humor, izbor muzike koji je nekad nostalgican, a nekad i iz kontre, ali i tihi i intuitivni citati, nalik onom kad naš junak Zoran, koji se preobrazio i odrastao, ljušti narandžu kao što to Flojd radi u vozu u poslednjoj sceni „Nacionalne klase“.

Svako može da nađe još slojeva i još tema: neko će razmišljati o tome čije je cveće na graničnom prelazu, neko o zagađenju i rudnicima koji nose živote uprkos divljoj isceljujućoj prirodi, neko o izgubljenim iluzijama roditelja, o razgovorima koji se nikad nisu dogodili, o varljivosti sećanja iz detinjstva. Na svu sreću mesta ima i za zadovoljstvo zbog ova tri odlična filma i ova tri reditelja, koji su sasvim namerno snimili filmove koji mogu da vas zasmeju, rasplaču, otvore čakre, pomiluju dušu, pa bilo da ih gledate pojedinačno ili u trilingu, kao što su to učinili brojni srećnici na prošlogodišnjem Festivalu autorskog filma.

OSVRT NA MJUZIKL *CABARET* U ZAGREBAČKOM HNK2

BEZ KRISTALNE REFLEKSIJE, NAŽALOST

Priča o zagrebačkoj produkciji legendarnog „Cabareta“ pada u vlastitu vodu, unatoč velikom trudu izvođača. Nažalost, svejedno je tko je izvođački bolji, a tko lošiji, kome je pojedina uloga slabije „sjela“ ili tko se koliko „dao“. Sve je to gotovo nevažno ako nema onog kristala u kojem se zrcali najprije publika, a ne pozornica. A to ovom „Cabaretu“, i ne samo njemu, nepovratno nedostaje

PIŠE: **Igor Ružić**

Nesumnjivo i neizbježno, jedna od najvećih kulturnih tema prošle godine bila je povijesno otvaranje nove pozornice Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu. Koliko god pridjev „povijesni“ ima višestruko zaslužene političke, pa i paradoksalno: povijesne konotacije koje teško da su pozitivne, riječ je ipak o infrastrukturnom iskoraku koji ne mora nužno, ili čak i ne smije, ostati nepozdravljen ili jednostavno otpisan. Takozvana braunfild investicija ima svojih prednosti i mana, ali i dalje je riječ o uspjehu u kulturi koja o infrastrukturi razmišlja tek kad dogori do noktiju. Kazališne radionice i skladište scenografije u zagrebačkoj ulici Božidara Adžije (jednog od rijetkih komunista koji je noviju povijest uspio posthumno dvostruko preživjeti: ulicom i knjižnicom!) pretvorene su u novi izvedbeni prostor koji tek treba sjesti na svoje mjesto. Najprije u smislu navike publike, ali i kontekstualno, jer blizina željezničke pruge mogla bi mu dodati onaj prepoznatljivi i opjevani itedeovski štimung, a blizina stadiona i sasvim novo auditivno i sociološko ozračje, ako ne već tijekom izvedbe, tj. u samoj dvorani, onda sigurno na marginama scenskog događanja.

Kako god, mitska, dugo čekana i još duže planirana druga pozornica središnje nacionalne kuće postala je funkcionalna zbilja, iako još uvijek operativno enigmatična, spremna za upoznavanje, navikavanje i fino podešavanje s obje strane rampe. Njezina je izvanjska estetika standardno efektana, kad je riječ o obnovama i prilagodbama ili transformacijama industrijske arhitektonske baštine, jer kvalitetan spoj stare romantične cigle s jedne i novog željeza, čelika, stakla, ravnih betonskih ploha i efektnog osvjetljenja s druge strane, uvijek godi takozvanom profinjenom oku današnjeg osvijetšenog promatrača, onog koji podjednako cijeni prošlost kao što je i svjestan sadašnjosti. Čak i bez cinizma prema sličnim sintagmama iz područja enologije i gastronomije, pa i arhitekture, nova pozornica zagrebačkog HNK-a jest velika i lijepa gesta, s kojom tek treba vidjeti što će sam HNK i što ćemo kao publika, kultura, društvo...

Naznaka toga što bi HNK2 trebao biti programirana je i izborom upravo mjuzikla „Cabaret“ za prvi naslov koji je repertoarno zaigrao u novom prostoru. Možda i kao svojevrsni kontrapunkt samom svečanom činu otvorenja, koji je pak morao biti dug prošlosti i trenutku, ali na bitno drukčiji način od onoga što se „Cabaretom“ htjelo vratiti u onu uvijek sumnjivu ravnotežu. Svečano otvorenje zgrade početkom studenoga 2025. već je i svojim naslovom „Slava umjetnosti 2.0“ reflektiralo prošlost izravno se naslanjajući na program kojim je 1895. uz Franju Josipa otvorena zgrada na današnjem Trgu Republike Hrvatske. U režiji Krešimira Dolenčića, majstora za tu vrstu ceremonijalnosti, a po scenariju dramaturga HNK-a Dine Pešuta, ta slava umjetnosti izgledala je i zvučala kako, čini se, slične slave moraju izgledati i zvučati: red inserata iz onih par identitetskih i nacionalnih uspješnica garniranih prikladnim, ali oprezno biranim, dramskim i proznim citatima. Dakle, više-manje uvijek isti „mač istoka, braćo!“.

Ceremonija je jedno, i može biti oproštena kao još jedno nenužno poklonstvo nužnosti, ali prva velika produkcija na novoj pozornici, u novom prostoru, s novom (dapače: najnovijom!) tehnikom, nešto je sasvim drugo. Svima je to bilo jasno pa je kao prvi naslov planiran za novi prostor mjeseci bio planetarno poznat i popularan mjuzikl, kao istodobni iskorak samog HNK-a u formu koja mu nije inherentna ni česta, ali i svojevrsni – uz sve ograde ipak treba vjerovati da je tako – programirani odgovor na sve ono što se hrvatskom društvu i u njemu događalo tijekom proljeća i ljeta 2025. Kombinacija nacionalnog ponosa i nacionalističkog kiča, jer ponos, kad se toliko

puta ponavlja, nužno preraste u ruglo samoga sebe, s jedne strane i brodvejskog pa i globalnog hita koji progovara o traumama koje očito ne prolaze s druge strane, upravo je ona ekvidistantnost koja se od središnje nacionalne kazališne kuće i očekuje, ili nažalost može i mora očekivati, barem danas i ovdje. „Bolje ne može“, složili bi se jedni, i „Bolje mora!“, viču drugi, složni u nepomirljivosti između političke realnosti i političke nužnosti, koje obje, od svih umjetnosti najbolje, reflektira upravo kazalište.

**Kao prvi naslov za novi prostor
uzet je planetarno popularan
mjuzikl, kao iskorak samog HNK-a
u formu koja mu nije inherentna
ni česta, ali i svojevrsni – uz sve
ograde ipak treba vjerovati da
je tako – programirani odgovor
na sve ono što se događa u
hrvatskom društvu**

Utoliko je i pitanje koliko je postavljanje „Cabareta“ zapravo punopravna gesta sa svim pripadajućim simbolikama i porukama, a koliko tek programirani i nimalo kontroverzni pucanj u prazno. Sam komad skladatelja Johna Kandra sa stihovima Freda Ebba i na libreto Joea Masteroffa, temeljen na

drami Johna Van Drutena i pripovijetkama Christophera Isherwooda, već je postao svojevrsna ikona, globalno najviše zahvaljujući hvaljenom i nagrađivanom filmu Boba Fosseja, i s protokom vremena on je postao opće mjesto, antologija čija je analogija jasna, ali koju je upravo zbog općepoznatosti lako, ili lakše, relativizirati. Drugim riječima, samom činjenicom svoje globalne popularnosti i ikoničnosti, on je postao znak sam za sebe, čije ostrice su otupjele spektakularizacijom i protokom vremena, a temeljno značenje postalo onim dijelom kolektivne svijesti koji postaje nekolektivan i nesvjestan kad se u realnosti suoči s upravo tim istim temama i dilemama.

Ipak, čak i ako se sama najnovija zagrebačka produkcija ostavi još na trenutak po strani, od „Cabareta“ je to napravila njegova povijest, dugo trajanje i zakonitosti tržišta. Kao i od Bertolta Brechta, ako ćemo iskreno, jer i on je, paradoksalno ili ne, danas u čvrstim i nepopustljivim raljama autorskih prava i pripadajućih tantijema. Oba slučaja, a nisu jedini, primjer su žrtve vlastitog uspjeha, koji im obrće značenje i time čak i bitno umanjuje i snagu i posljedično, izvorno zamišljenu efektnost ili učinkovitost, što u izvedbenom kontekstu ne moraju biti istoznačnice. Kao što se pjevušeći prepoznatljive songove Kurta Weilla uglavnom svi zaboravljaju preciznost Brechtove socijalne i ekonomske dijagnostike, tako i jednako zavodljivi songovi Kandra i Ebba zamućuju ono zašto je i iz čega „Cabaret“ izvorno nastao, upravo u tom obliku. U većini slučajeva, to nije namjerna, svjesna slijepa pjega koja poput pandemije zahvaća sve koji se nađu u gledalištu, već ugrađeni ljudski mehanizam linije manjeg otpora, uživanja u onome lakše dostupnom, jahanje na valu zajedničkog prepoznavanja i stoga, paradoksalno, prihvaćanje one vrste kolektivnosti koja može otići u pogrešnom smjeru, tvrdeći, na primjer, da joj pripada čak i tako nejasan pojam kao što je budućnost. To, naravno, ne znači da je svaka današnja gledateljica i svaki današnji gledatelj „Cabareta“ potencijalni pripadnik i pripadnica opcije koja se zabavlja razmišljanjem o konačnim rješenjima, ali može biti zgodna ilustracija kako se pojedino umjetničko

djelo u recepciji i trajanju polako, ili manje polako, pretvori u svoj izvitoperen odraz. Upravo onako kako to čini filmska verzija „Cabareta“ svojim uvodnim kadrovima publike i interijera podrumskog prostora za oslobođenje građanskog i malograđanskog ida. Uz glazbenu podlogu koja je toliko produženi kabaretski tuš da nedvojbeno podsjeća na militantni ritam egzercira koji ne dopušta izdvojeno mišljenje, priziv savjesti ili savjest uopće.

Sličan početak imale su i prve žive izvedbe tog mjuzikla, a filmska inačica samo ga je ovjekovječila, ali se od tog efekta ubrzo odustalo kad je „Cabaret“ postao uspješnica s mnogim propisanim i licenciranim verzijama, koje poput uputa za sastavljanje namještaja, ne ostavljaju puno prostora za ekstravaganciju, imaginaciju i inovaciju, čak ni veći odklon. Jednostavno, postao je franšiza kao i bilo koja druga, što ponovno šteti njegovoj izvornoj zamisli, ali za to vjerojatno više nikoga nije briga, pogotovo ne nasljednike ili nasljednike nasljednika autorskih prava. Autorstvo je u tom smislu zaniijekano već u samom startu i očituje se tek u sitnim pomacima, ili, kako u knjižici koja prati predstavu redatelj i koreograf ovog aktualnog zagrebačkog „Cabareta“, zaslužen proslavljeni i cijenjeni Leo Mujić, odgovara na pitanje o mogućnostima prilagodbe tako i toliko zadanog materijala: „Prostor za umjetničku slobodu postoji u koreografiji, kostimima i scenografiji. Upravo tu nastaje prostor za moj autorski pečat.“ Tome treba dodati i prilagodbe glazbe koje, u mjeri koju omogućuju autorska prava, potpisuje dirigent i autor prepjeva Ivan Josip Skender, a možda najviše one u samom dramskom tekstu za koje je bio zadužen dramaturg predstave Dino Pešut. Sve to funkcionira tako kako je zamišljeno, i izvana gledajući, riječ je o uspješnoj produkciji koja nesumnji-

vo ima veliku ili barem solidnu perspektivu kao „Kassa-Stück“, jer, čuvenim citatom ilustrirano: „ovdje je sve prekrasno, i djevojke su prekrasne, čak je i orkestar prekrasan!“

Ostaje samo pitanje koje se nipošto ne odnosi samo na ovu zagrebačku produkciju, kako je „Cabaret“ od kabarea postao mjuzikl i što je time dobio, a što izgubio. Čini se kao nepotrebno detaljiziranje, ali nije, jer riječ je o bitno različitim formama, a ta razlika u ovom konkretnom slučaju postaje još važnija uzme li se u obzir sama tema, tj. problematika koja leži u podlozi svih razina predložaka, a pa onda i same glazbeno-scenske finalizacije. Izlazak iz mračnog podruma na veliku pozornicu, pogotovo ovako nacionalnu kakva je HNK2, podzemnoj rubnosti izvornika oduzima mogućnost razlike, i koliko god se ekipa nove zgrade i same predstave potrudila stvoriti okruženje kad je i dalje riječ o *gesamtkunstwerku*, on to jednostavno nije. Biljeterke s peruškama i naizgled glamuroznim haljinama, projekcije i plakati mišljeni da novu pozornicu i sve pripadajuće dijelove HNK2 pretvore u Kit Kat klub, samo su izvanjski potezi koji ne doprinose iluziji, nego je, naprotiv, aktivno razgrađuju.

I stoga cijela priča o zagrebačkoj produkciji čuvenog, svjetskog, legendarnog „Cabareta“ pada u svoju vlastitu vodu, unatoč velikom trudu izvođača i svih uključenih aktera. Istodobno je zato, nažalost, pomalo svedjedno tko je izvođački bolji, a tko lošiji, kome je pojedina uloga bolje ili slabije „sjela“ ili tko se koliko „dao“. Jednostavno, sve je to gotovo nevažno ako nema onog kristala u kojem se zrcali najprije publika, a ne pozornica. A to ovom „Cabaretu“, i ne samo njemu, nepovratno nedostaje.

GENRE FILM FESTIVAL, GEFF 63 – 69: OD ANTIFILMA DO CRNOG VALA,
AUTORI DIANA NENADIĆ I DARKO ŠIMIČIĆ, MSU ZAGREB, 11. 12. 2025. – 15. 2. 2026.

EKSPERIMENT I OTPOR

Pokušaji muzealizacije teme filmskog festivala u Hrvatskoj su vrlo rijetki, tako da ekipa autora i kustosa nije imala gotovi *blueprint* kako se takva izložba radi i što bi ona zapravo trebala biti. Morali su odgovore naći sami i pritom paziti da izlošci ne skliznu u dosadnu kronologiju bez duha i smisla, topeći se u kutiji crnila bez razgovora s publikom i prizivanja misli razbarušenih eksperimentatora 60-tih

PIŠE: **Željko Luketić**

U razgovorima s domaćim PR stručnjacima zajednička je jedna njihova misao: najteže im je u maloj zemlji prepunoj filmskih festivala raditi one eksperimentalne, jer čak i najveći i najugledniji 25 FPS (Internacionalni festival eksperimentalnog filma i videa) u Zagrebu često iscrta upitnike u glavama medijskih urednika i novinara. Što istaknuti, tko su ti ljudi koji i dalje imaju fetiš na analognu filmsku vrpcu i zašto bi strukturalistička kružnica koja pulsira desetak minuta uz zaglušujuću buku mogla njihove čitatelje uzbuditi i privući im pažnju. U svijetu spektakla, a danas i u svijetu uskraćene pameti na svega nekoliko desetaka slovnih znakova u naslovu, jedini je način da vijesti privuku pogled zvonkim superlativima i pridjevima poput „prvi“, „naj-ovakav“ ili „naj-onakav“ (*velik i ugledan* već su iskorišteni na početku ovog teksta) ili pak imenima nekih važnih zvijezda branše koje posjećuju festival. Tko god je ikad radio u organizaciji filmskog festivala, sjetit će se i telefonskih poziva domaćih komercijalnih televizija koje najprije pitaju „tko od slavnih dolazi na otvorenje“, a tek potom odlučuju hoće li ili neće popratiti festival.

U takvoj borbi prvih, najvećih, najstarijih i najuglednijih, koje su posjetili i najslavniji i najvažniji ljudi, a uz to je priređen i niz *naj-bitnijih* događaja koji se mogu *naj-fino* razvući preko *naj-cijele* stranice i osigurati tu egzotič-

GEFF

63 – 69

KATALIN LADIK

11 / 12 / 2025

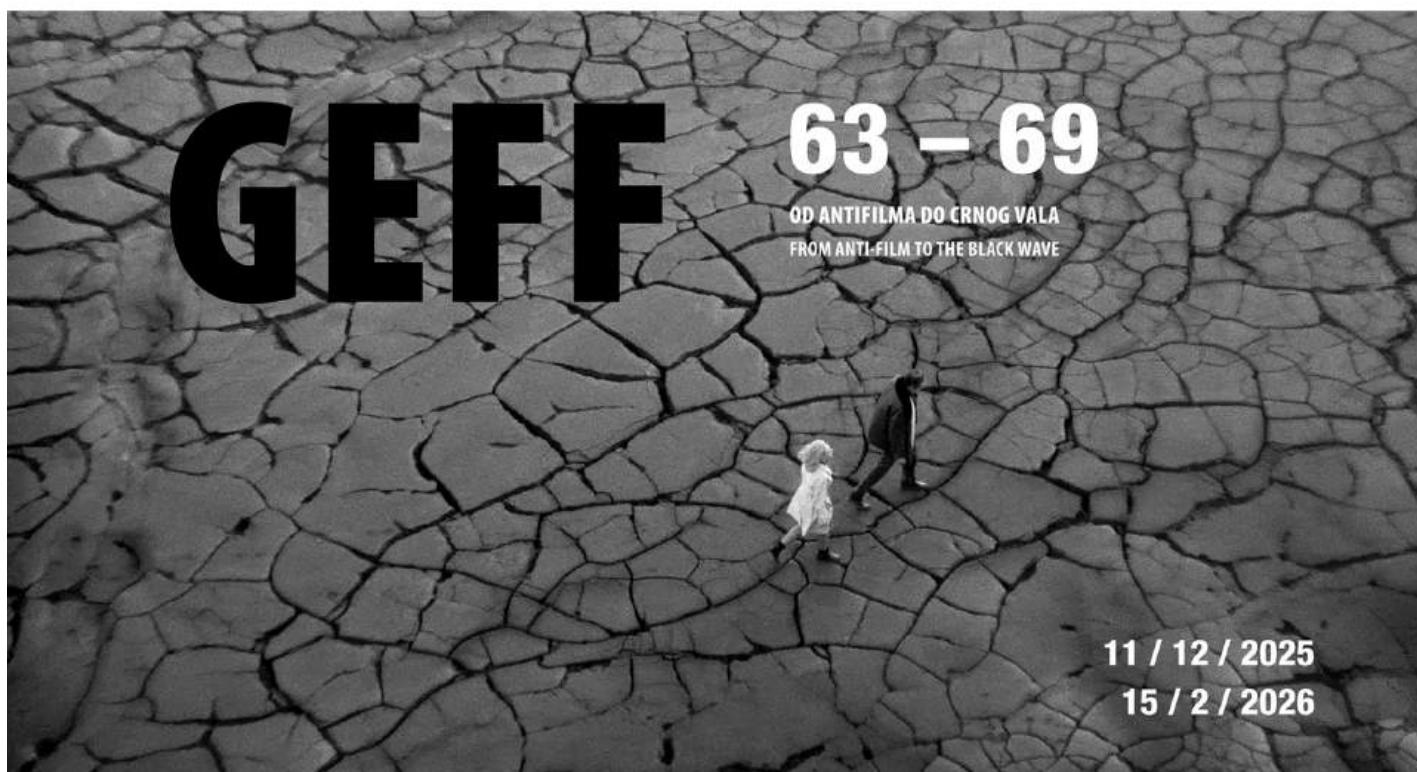
STRANO TIJELO
PERFORMANS
DVRANA GORGONA / 19:30

msu muzej suvremene umjetnosti / museum of contemporary art - zagreb
Institut Tomislav Gotovac

FOREIGN SUBSTANCE
PERFORMANCE
THE GORGONA HALL / 7:30 PM

nu zvjerku pažnje, pobjedu čak i danas odnosi GEFF ili Genre Film Festival, pokrenut 1963. u Zagrebu nakon jedne godine prethodnog teorijskog brušenja i bistrenja. Reći će (pogrešno) Dragana Kružić u svom radu „Experimental (Structural Film) as the Concept of Film Innovation (Mihovil Pansini and Geff)“ da je to bio prvi eksperimentalni filmski festival uopće, no znamo da nije, jer je to mjesto zauzeo belgijski EXPRMNTL (Festival international du cinéma expérimental de Knokke-le-Zoute) još 1949. godine. Gužva ipak nastaje kasnije, već spomenute i ključne 1963. godine. Tada kreće američki Ann Arbor Film Festival koji se voli okriti egidom „najstariji kontinuirani eksperimentalni filmski festival“ što je tek djelomično točno, ali samo za drugi kontinent.

Posljedično i ono najvažnije za naš GEFF jest da je od službenog porinuća 1963. manifestno nastajao nizom razgovora na temu *antifilma*, pojma koji

će etablirati i proslaviti, te da je u svom žaru i zanosu jedini koji je sam sebe zapalio („Kariokinezom” simbolički, a sadržajno i organizacijski doslovno tek kasnije) pa mu, nažalost, nedostaje oznaka „kontinuirani”, u smislu trajanja sve do danas. Po svemu drugome, ali najprije u specifičnom kontekstu nastajanja, GEFF je kopljima iznad dugovječnosti Ann Arhora i zapadne kapacitiranosti EXPRMNTL-a. Zašto? Je li posrijedi lokalna mitomanija balkanskih plemena? Naknadno uljepšano sjećanje? Ili je GEFF doista jedna od ključnih pojava jugoslavenske i hrvatske slobodarske kulture i umjetnosti 60-tih? I koliko su Sonic Youth bili u pravu kada su 1994. lansirali naslov „Experimental Jet Set, Trash and No Star” kao ultimativni komentar na visoku kulturu, rafinman umjetničkih elita i nadmoć profesionalizma, pritom zasigurno nikad ne čuvši da je John Lennon trebao doći na GEFF, no eto, „nije stigao”, pa je ljubazno uskočila *‘Miss Universe Yugoslavia 1968’*, Daliborka Stojišić. Bilo bi to radikalno kao da danas na 25 FPS-u filmove ocjenjuje Vlatka Pokos ili Nives Celzijus ili netko treći tko predstavlja širinu ljudske reprezentacije, a ne tabloidni žar i estradu. Takve slobode (i širine), nisu se ponovile, a kako se čini, niti neće, iako bi mediji tu novu slobodu obožavali, progutali i tražili još. GEFF je ne slutivši, moguće riješio i problem vidljivosti današnjih festivala eksperimentalnog filma, samo oni to još ne znaju ili nisu spremni za razigranu ludost i radikalizam „gefovskog” razmišljanja.

Gdje sve to vidjeti, a možda se i u duhu festivala prebaciti na razboju za vježbanje (dok redari ne gledaju) ili satima „bindžati” serijski posložene programe filmova (opet pazeći kada šihta redarima završava)? Black Box Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu prvi je, a za nadati se, ne i posljednji dom postava dugo iščekivane dokumentacijske i retrospektivne izložbe „GEFF 63 – 69”, podnaslovljene jednim od mogućih smjerova čitanja građe „Od antifilma do crnog vala”. Na putu od inicijalno i davno planiranog pro-

stora Klovićevih dvora, materijal je domaćine naposljetku pronašao u jednom od muzejski najzahtjevnijih zagrebačkih prostora, „crnoj kutiji” MSU-a koja inače ugošćuje uže specijalizirane i manje postave i sa kojom se valja kompozicijski izboriti za adekvatnu metražu. U toj borbi građe, kustosa i ambijenta, nerijetko Black Box zna odnijeti pobjedu i nametnuti se svojim monumentalnim crnim ploham koje sadržaj ovisno o prezentaciji, ili podržavaju, ili premalo ističu.

Posljedično i ono najvažnije za naš GEFF jest da je od službenog porinuća 1963. manifestno nastajao nizom razgovora na temu *antifilma*, pojma koji će etablirati i proslaviti, te da je u svom žaru i zanosu jedini koji je sam sebe zapalio

Autori izložbe Diana Nenadić i Darko Šimičić, uz kustosicu Bellu Rupenu ovdje su imali težak zadatak u količini materijala, ali i specifičnoj tematici sadržaja koji je trebalo posložiti vizualno, a potom i značenjski komunikativno, te pritom stvoriti muzejski postav koji prati filmski festival, njegove

ideje i manifeste, potom prikazane filmove, odziv medija i publike, foto i novinsku dokumentaciju i konkretne, prostorne izložke s vlastitim postamentima. Pokušaji muzealizacije teme filmskog festivala u Hrvatskoj su vrlo rijetki, tako da ekipa autora i kustosa nije imala gotovi *blueprint* kako se takva izložba radi i što bi ona zapravo trebala biti. Morali su odgovore naći sami i pritom paziti da izložci ne skliznu u dosadnu kronologiju bez duha i smisla, topeći se u kutiji crnila bez razgovora s publikom i prizivanja misli razbarušenih eksperimentatora 60-tih. Zahvaljujući jednostavnoj, a zapravo ingeniozno konstruktivnoj ideji dizajnerice postava Barbare Blasin da se prostor pregradi u nove cjeline, zidove i tematske plohe, oslobodilo se monumentalnosti i pretjeranog reda „kutije“. Materijal je prodisao u mjesto istraživanja i komunikacije za izložke i posjetitelje, a autori izložbe su dobili sjajnog saveznika za sadržaj kojega su mogli voditi ne samo u smjerovima zadanim podnaslovom nego i „gefovski“ se razigrati u moguću budućnost, naznačenu i dijelom festivala koji se nikad nije dogodio.

**Autori izložbe Diana
Nenadić i Darko Šimičić,
uz kustosicu Bellu
Rupenu ovdje su imali
težak zadatak u količini
materijala, ali i specifičnoj
tematici sadržaja koji je
trebalo posložiti vizualno,
a potom i značenjski
komunikativno**

Sjajan naklon izvoru jest i prijespomenuti *bindž* od najmanje 30-tak naslova: impresivan popis filmova toliko je zahtjevan, a uputa posjetitelju da se ravna prema minutaži (!) skoro pa nadrealna, baš kao i projekcija američkih retrospektiva na GEFF-u koje su počinjale ujutro i trajale bez pauze do kasno u noć, pa tko izdrži. Ono što je najzabavnije, ljudi su tada na GEFF-u gledali čak i takve beskompromisne retrospektive, a posjet se iz godine u godinu povećavao, uvodeći u praksu održavanje festivala u zimskom solsticiju (osim posljednjeg), s počecima programa i projekcija u neobičnim horoskopsko-solarnim izračunima vremenima poput 8 sati i 35 minuta, 15 sati i 06 minuta, 16 sati i 41 minuta i slično. Ili pak, prezentacijama pojedinih filmova s upaljenim svjetlima u dvorani (kao preteča današnjih senzornih projekcija), nekih uz govor i tumačenje autora, nekih bez zvuka. S filmovima koji nisu stigli (prijevoz, pošta, carina, viša sila...) nitko se nije uznemiravao, jer stajalo je tu i komično upozorenje u službenim biltenima „moguća su kašnjenja, pomicanja i otkazivanja na čemu se organizator unaprijed ispričava“ kao da je i horoskopsko-solarnom satu poznato da muze i umjetnici o vremenu ne brinu, no znaju da je relativno.

Otvaranje festivala, GEFF 63, 1963.

GEFF 69 Obavijest 3, novine festivala, Mihajlo Arsovski, 1970.

Usporedba GEF-a sa drugim festivalima s početka nastanka ideje eksperimentalnih festivala uopće, ima u ovom slučaju nekoliko specifičnih diferencija. Nastao je u socijalističkoj zemlji, s autorsko-filmskom družinom amatera koja kod profesionalca nije bila nimalo cijenjena i koja nije bila u mogućnosti prije toga pratiti najnovija zbivanja na eksperimentalnoj i filmskoj sceni. Ipak, poriv za razmišljanje i teoriju našli su u kanonu prve avangarde i klasičnog narativnog filma, odnosno svega onoga što im je bilo dostupno. Kolege filmaši ponekad su ih sprdali kako uzimaju *restlove* profesionalnih traka, prtljaju s njima i naknadno snimljenim tonovima, škrabanjem i nepoznavanjem montaže interveniraju u ostatke. Međutim, ljubav prema mediju i filozofska, misaona i teorijska živost i radoznalost, nadilazili su okvire kinoklubova i drugih profesionalnih udruženja za koje je država davala sredstva (kao uostalom i za GEF), a rezultat je bila ponuđena paradigma filmskog opismenjavanja, suradnje i nadilaženja profesionalno-amaterskih ograničenja, kolaboracija sa svim akterima modernih i slobodarskih razmišljanja i doživljavanja filma kao autentičnog umjetničkog artefakta koji jest dio života i nije rob publike, raznih komisija za odobravanje sredstava i stilskih i sadržajnih očekivanja. Ideja *antifilma* nije značila da su domaći kinoamateri protiv filma, nego upravo suprotno, bili su toliko „za“ da su film doživljavali svetijim od profesionalaca, što je potonjima ponekad išlo na živce, posebno u ideji da je amaterizam kao takav „slobodniji“ i „neopterećeniji“, što u određenim slučajevima jest, ali i nije bila istina. Zato su „gefovci“ na svojim festivalima prikazivali i radove profesionalne kinematografije, uvažavajući i one koji su svoju slobodu našli drugdje, i opet pozivajući na ideju „film je film“, bio amaterski ili profesionalan ili kakav drugi, ali samo neka istražuje i ispituje svoje granice.

Usporedba GEF-a s drugim festivalima s početka nastanka ideje eksperimentalnih festivala, ima nekoliko specifičnih diferencija. Nastao je u socijalističkoj zemlji, s autorsko-filmskom družinom amatera koja kod profesionalca nije bila nimalo cijenjena

Odabrana izražajna stilistika u krugu GEF-a (kao međunarodnog i jugoslavenskog festivala nekonvencionalnog i eksperimentalnog filma) bila je redukcija sredstava snimanja, kamere, vrpce, ukidanja fabule, negiranja pravila montaže i gotovo svega što se učilo kao gramatika klasičnog filma, pa je otud i nastao dio „anti“ koji u susretu s drugim antiumjetnostima i

K3 ili čisto nebo bez oblaka,
Mihovil Pansini, 1963.

Sretanje,
Vladimir Petek, 1963.

Čovek nije tica,
Dušan Makavejev, 1965.

antipokretima, traži onu najčistiju i najautentičniju verziju filma. Također traži i most prema znanosti, tehnici, društvu, a još dalje i astrologiji, kibernetici, parapsihologiji, seksu, humanizmu i gotovo svemu drugome što je još moglo biti da je festival nastavio postojati. Njegova druga velika važnost i razdioba u smislu festivalskih povijesnih pojava jest da je imao svoj manifest, proglas o umjetničkim vrijednostima i nastojanjima i time prekoračio granicu običnog festivala i ušao u kategoriju umjetničkog pokreta. Gorgona, Nove tendencije, Muzički biennale Zagreb (ali i Zagrebačka škola animiranog filma, a u svijetu i Fluxus) bile su mu sukladne točke iz kojih je crpio inspiraciju, a ponekad i citirao dijelove filozofskih razmišljanja, no postao je autentičan i po tome da je imao autore koji su doista pratili ta pravila istraživanja novog i nekonvencionalnog filma, poput Vladimira Peteka koji je u toj praksi redukcije bio prvi. Još jednom valja naglasiti da se radilo o amaterima, ljudima s drugim zanimanjima, koji su kinoklubašku priču doveli do razine koja proizvodi nova i jaka imena domaćeg filma, poput osnivača Mihovila Pansinija u Zagrebu, Verzottija, Martinca i Zafranovića u Splitu, Makavejeva u Beogradu i mnogih drugih, neovisno o tome jesu li ostali odani amaterizmu ili prešli u profesionalne vode. GEFF je uz festivalsku djelatnost imao i savjetovanja o eksperimentalnom filmu, razgovore koji su se bilježili i transkribirali te trebali biti objavljeni kao knjige, a u planu su na počecima imali i pokretanje vlastitog filmskog časopisa „Od 8 do 70“ (urednik Vlado Škarica), no on se na koncu nije dogodilo. Od razgovora je izašla tek „Knjiga GEFFA 63“ i to tek 1967. godine kao prvi dio. Državne komisije za dodjelu sredstava u kulturi „gefovima“ su prilično zamjerile tu opuštenost u organizaciji, tako da dnevni tisak s kraja desetljeća bilježi i odbijena sredstva na natječajima, što je očito doprinijelo tome da festival na koncu i nestane, opet s kašnjenjem u izvedbi (GEFF 69 održan je u travnju 1970. godine).

**Ideja antifilma nije značila
da su domaći kinoamateri
protiv filma, nego upravo
suprotno, bili su toliko
„za“ da su film doživljavali
svetijim od profesionalaca,
što je potonjima ponekad
išlo na živce**

Šest dionica izložbe „GEFF 63 – 69“ uključuje ishodišta i utjecaje, te zasebno svako izdanje festivala: *Antifilm i nove tendencije u filmu* (1963.), *Istraživanje filma i istraživanje pomoću filma* (1965.), *Kibernetika i estetika* (1967.) i *Seksualnost kao mogući put u novi humanizam* (1970.). Peto izdanje s temom *Nepoznate ljudske energije i neidentificirana osjetila*, planiran za 1971. godinu, nije održan. Naslov je 2015. godine za svoj kratki film koristio Dalibor Barić i nakon premijere na Danima hrvatskog filma (protiv koje su rogorobili upravo profesionalni filmaši) iste godine krenuo je u

svoj pohod prema budućoj nominaciji za Oscara, a ujedno i statusu jednog od novijih „gefovaca“, što je oznaka koja se danas, konačno, doživljava kao kompliment. Nasljeđe GEFF-a nije, međutim, samo autorsko. Osim 25 FPS-a, festivala koji je rodovski baštiniu njegovu povijest i preuzeo dodjeljivanje nagrada osobno prema članu žirija, i Dani hrvatskog filma jedini su nastavili prikazivati neprofesijske radove uz bok profesionalnima, a posebno je bio popularan još jedan izum – *Salon odbijenih* – kao mjesto prikazivanja filmova koji nisu prošli selekciju. Domaći redatelji znali su 90-tih i ranih 00-tih raditi prave medijske drame dolaskom u tu kategoriju na DHF-u, no kritičari i znalci obavezno su uživali, jer su ponekad ti termini sadržavali prave „bisere“ svih mogućih vrsta i estetskih tumačenja. Potpuno očekivano, *Salon odbijenih* na GEFF-u nije bio nešto čega bi se netko trebao sramiti, na GEFF-u je svako sudjelovanje bilo dobrodošlo, a publika, kaže tadašnji tisak, izrazito „brojna i mlada, s brkovima i modernom odjećom“, sve je pratila sa zanimanjem. „Večernji list“ iz tih godina, čak i navodi ocjenu svog kritičara potpisanog kao M. M., da je na GEFF-u „najmanje filmaša, a najviše mladih“, danas bi rekli, hipstera.

U nekoliko posljednjih godina tek razvijenoj teoriji filmskih festivala (*film festival studies*), komuniciranje festivala sa zajednicom, obilan popratni program kakvog je po prirodi svojih interesa GEFF imao (izložbe, koncerti, predavanja i javne intervencije), osobno žiriranje, prepoznatljiva selekcija i upliv u društveni prostor u smislu umjetničke i/ili aktivističke akcije, parametri su po kojima je on od samog početka bio osuđen na uspjeh i trajni utjecaj, no izgorio je u organizacijskim kategorijama, kopajući sebi rupe čak i u sekciji svoje (a)političnosti, izražene tek pozivom ljudima da se prihvate kamere i tako sudjeluju u životu. Iako je GEFF poput svih umjetničkih pokreta 60-tih gradio svoju političnost tek načelnim proklamiranjem apolitičnosti kako bi se obeshrbrila cenzura, on je ostao djelatan u mikropotezima svojih akcija koje su polako i iznutra gađale slobodarski duh i kulturu razmišljanja i propitkivanja granica. Neke slobode koje si je uzeo, danas bi izazvale kaos kod raznih samozvanih čuvara morala (u jednom od biltena štampana je arapska poslovice kao nova ideja za promišljanje seksualnosti: „Za pohotu je žena, za užitak dječak, a za slast dinja“), dok je jedan od brižljivo postavljenih dokumenata na izložbi pismo iz Beograda Dušana Stojanovića, festivalskog teoretičara, Mihovilu Pansiniju u Zagreb u kojem ga (datirano 17. april, 1971.) šaljivo propitkuje zašto festivalu ne doda pridjev „hrvatski“ i ukloni onaj „jugoslavenski“, kad mu je Zagreb „i kolevka i domicil“. Pansini mu odgovara: „Dragi Duško, (...) što se tiče političkog trenutka, moje hrvatstvo je moje i nije ga lako uskladiti s općim hrvatstvom, još teže s političkim, a ja sam uvijek pružao otpor (...) GEFF je uvijek nailazio na otpore, pa se sada to može dogoditi i s te strane, što se u ničemu u biti ne bi razlikovalo od svih dosadašnjih otpora.“

Manifest, redukcija, suradnja, slobodarstvo i otpor, ukratko. Kako je na otvorenju ove iznimno važne izložbe, nakon performansa Katalin Ladik koja je evocirala svoj nastup na posljednjem GEFF-u, rekao kustos Darko Šimičić, „sve što je ovdje pokazano je poziv na daljnja istraživanja, ali i poziv mladima i današnjim generacijama da sami zagraube svoju slobodu i bore se protiv okoštalih ideja“. Valjalo bi dodati i protiv regresije već stečenih sloboda, jer one, kako upravo svjedočimo u svijetu, mogu jednim potezom biti vraćene stotinjak godina unazad.

KAKO AVET VEŠTAČKE INTELIGENCIJE (NE) RAZUME PISANJE

SMRT AUTORA, RAĐANJE PROSEKA: ŠTA AI ZAISTA DONOSI KNJIŽEVNOSTI

Pesme koje je AI napisao, po mom mišljenju, nisu naročito loše, mada nisu ni naročito kreativne i semantički duboke. Stilski efekti su jednostavni i pomalo banalni, ali moram priznati da sam tokom svog uredničkog staža čitao gore radove koje su napisali ljudi. Ipak, pokazalo se kako AI razume nadrealizam pre svega kroz genitivne metafore, začudnost, personifikacije, sinestezije, reference na Salvadora Dalija i Renea Magrita

PIŠE: Danilo Lučić

Počnimo praktičnim ogledom. Dao sam identičan zadatak vodećim AI asistentima: „Napiši kratku nadrealističku pesmu na srpskom jeziku.“ Ovo su odgovori:

ChatGPT:

U tri sata popodne
senka mi piše pisma
koja nikad nisam poslao.
Sat se topi u džepu,
riba prolazi kroz zid
i ostavlja miris metala.
Na kraju dana
ležem pored svog imena
i slušam kako diše.

Google Gemini:

Vetar je jutros izuo cipele i ušao u moju sobu kroz ključaonicu. Na zidu je sat otkucio trinaest, prosuvši žute latice umesto sekundi.
Ribe su proletele pored prozora, noseći u ustima srebrne ključeve sna. Moja senka je sela u fotelju i počela da pije čaj od mesečine, dok je tišina postajala sve glasnija, kao krila leptira od mermera.

Microsoft Copilot:

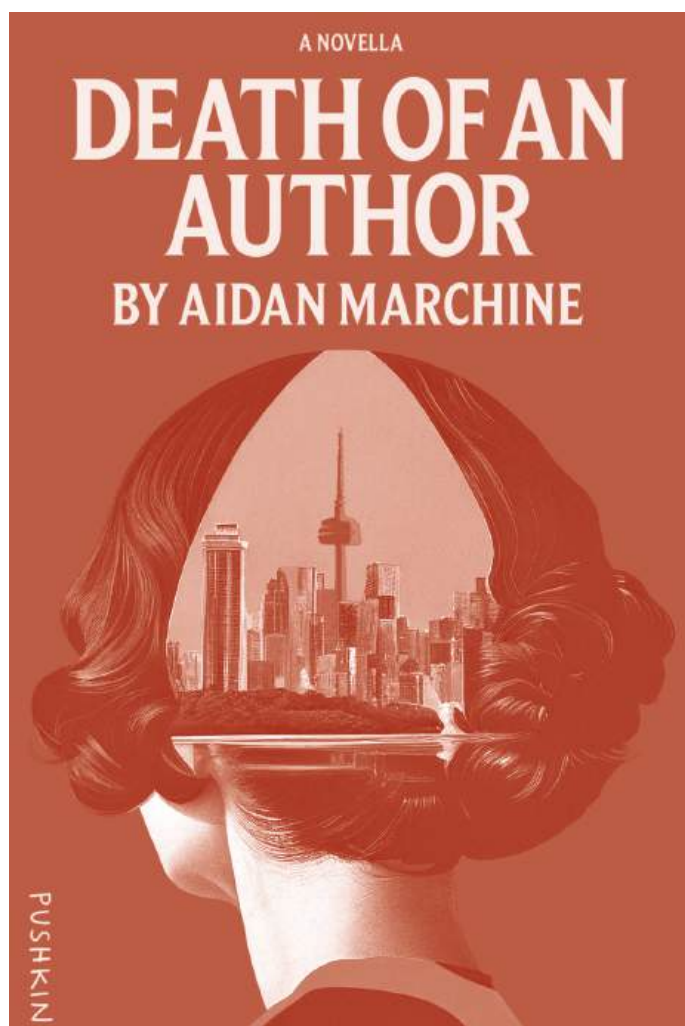
U ogledalu raste šuma od papira,
ptice pevaju mastilom po nebu,
a reke se penju uz zidove
tražeći vrata u snu.

Na krovu spava sat bez kazaljki,
vetar mu šapuće brojeve
koje niko ne ume da izgovori.

I ja — hodam kroz kišu od peska,
noseći džep pun tišina
koje svetlucaju kao zvezde.

Claude:

Mjesec je nocas progutao sat i vreme se slilo niz stepenice dok su riblje oci gledale kako se ogledala rađaju u vodi
Ptice sa rupama umesto krila pevaju boje što nikad nisu postojale a tvoja senka — ona je večeras zaboravila na koju stranu pada
U džepu noći nosim ključeve od vrata koja nemaju sobe i svaki put kad ih otvorim izlaze samo mirisi prošlih razgovora
Negde između sna i kafe rastopila se granica i sada ne znam da li pijem uspomene ili sanjam jutro.

Treba odmah napomenuti da je prompt koji sam zadao previše jednostavan i nedovoljno razrađen. Kao i da sam u sva četiri navrata koristio besplatne verzije ovih programa. Ali možda je ovaj test ipak dovoljan da nam pruži sažetu, pojednostavljenu sliku fenomena AI književnosti. Rezultati, po mom mišljenju, nisu naročito loši, mada nisu ni naročito kreativni i semantički duboki. Stilski efekti su jednostavni i pomalo banalni, ali moram priznati da sam tokom svog uredničkog staža čitao gore radove koje su napisali ljudi. Ono što se veoma upadljivo ponavlja u sva četiri autputa jeste motiv sata i riba, pa se možemo priseliti slika „Postojanost sećanja“ Salvadora Dalija i „Kolektivni izum“ Renea Magrita. Ali, eto, tako nekako AI razume nadrealizam: genitivne metafore, začudnost, personifikacije, sinestezije, reference na Salvadora Dalija i Renea Magrita.

Pitanje upotrebe veštačke inteligencije za književno stvaralaštvo ne treba postavljati u budućem, već u sadašnjem vremenu. Vesti o njenoj (zlo)upotrebi zloslutno obitavaju među nama već godinama. Izdavačka kuća Clarkesword je 2023. godine odlučila da ukine svoj poznati konkurs za kratke SF priče nakon što je njihov urednički tim pogodila lavina prijava sa tekstovima koje je generisala veštačka inteligencija.¹ Dok je

primala nagradu Akutagava, jednu od najprestižnijih japanskih književnih priznanja, za svoj roman „Tokijski toranj empatije“ spisateljica Rie Kudan je priznala da je aktivno koristila ChatGPT u pisanju.² Godine 2020. nemački pisac Danijel Kelman je u Silicijumskoj dolini učestvovao u eksperimentu koji je testirao mogu li AI i čovek da zajedno stvore književno delo. Kelman i program po imenu CTRL su pisali naizmenično, a piščev zaključak na kraju je bio da eksperiment nije uspeo: „Ne mogu da priložim nijednu priču koju sam napisao zajedno s CTRL-om koja bi bila dovoljno dobra da bi se objavila kao umetničko delo.“³

**Izdavačka kuća
Clarkesword je 2023.
godine odlučila da ukine
svoj poznati konkurs za
kratke SF priče nakon što
je njihov urednički tim
pogodila lavina prijava
sa tekstovima koje je
generisala veštačka
inteligencija**

Kao što znamo, ono što stoji iza veštačke inteligencije su tzv. veliki jezički modeli ili *Large Language Models* (LLM). Veoma uprošćeno rečeno, oni funkcionišu po principu proračunavanja i predviđanja koja reč ima najveću verovatnoću da bude sledeća u zadatom nizu, što se vrši na osnovu „treniranja“ ovih modela uz pomoć neuronske mreže, a na nezamislivo velikim količinama teksta. Za verziju ChatGPT-a 3.5 je, primera radi, upotrebljeno 45 terabajta tekstualnih podataka, što iznosi stotine i stotine milijardi reči, legalno ili nelegalno preuzetih sa interneta. Zahvaljujući tome, nakon obrade tekstualnog inputa koji mu daje čovek, ovaj model će kao autput dati svoj predikcioni rezultat u formi prirodnog jezika. Drugim rečima, LLM kao deo računarske tehnologije radi ono što su računari oduvek radili – računa.

Međutim, avet AI književnosti svejedno kruži nad spisateljskim esnafom. U analizama i kritikama ovog fenomena među redovima se može iščitati zabrinutost da će u umetničkom stvaralaštvu ljudski rad biti zamenjen radom veštačke inteligencije. Moj utisak je da se ta uznemirenost često maskira naizgled objektivnijim estetskim pitanjem – šta će biti sa kvalitetom umetnosti? Da li će AI pisati, slikati, vajati, glumiti, režirati, plesati... dobro kao čovek? U poznatom SF filmu „Ja, robot“ sa Vil Smitom iz 2004. postoji

¹ <https://www.theguardian.com/technology/2023/feb/21/sci-fi-publisher-clarkesworld-halts-pitches-amid-deluge-of-ai-generated-stories>

² <https://unherd.com/2024/01/chatgpt-will-kill-off-the-romantic-genius/>

³ <https://www.glif.rs/blog/moj-algoritam-i-ja-kako-su-covek-i-masina-skupa-pokusali-da-pisu-prozu/>

jedna poznata replika. Kada Smitov lik isprovocira robota Sonija pitanjem: „Može li robot da napiše simfoniju? Može li robot da pretvori platno u prelepo remek-delo?“, ovaj mu daje maestralno dovitljiv odgovor: „Možeš li ti?“ Ovakvim pitanjem se izrazito inteligentno problematika kreativnosti premešta sa mašinske sposobnosti stvaranja na ljudsku.

Čini mi se da je, kada razmišljamo o izazovima umetničkog stvaralaštva u razdoblju veštačke inteligencije, pogrešno razmišljati o pretnjama po remek-dela. Pitamo se da li ćemo jednog dana stvaralaštvo veštačke inteligencije moći da stavimo u istu ravan sa Mocartom, Šekspirom, Da Vinčijem, Kubrikom... A zaboravljamo da genijalni stvaraoci čine tek minoran udeo među umetnicima i da je njihovo postojanje pre statistička greška, nego dominantna karakteristika ljudskog roda. Čovečanstvo nije skup genijalnih bića, već veoma prosečnih. I samim tim, najveći deo onoga što čovečanstvo stvori je isti takav. Tu prosečnost, taj negenijalni, ali tržišno upotrebljiv umetnički ili „umetnički“ uradak, ako ne može sad, AI će brzo i jeftino proizvoditi veoma uskoro. A remek-dela? Ko zna, videćemo... Ali ne treba se brinuti za njih. Zub vremena se o njih lomi i ona lako preživljavaju prolaznost, ko god da ih je stvorio. Ali, osim zuba, to vreme ima i grlo, i stomak; ono je gladno i treba ga nahraniti. Tu hranu, taj mediokritetski niskonutritivni proizvod kojim zadovoljavamo svoje proste prohteve i niske želje (iskreno, mislim da bih skrenuo pameću da moram celog života da konzumiram isključivo remek-dela, kakav užas!), nije bitno ko će proizvoditi. Bitno je da ga bude...

Nije mi teško da gledam na književnost stvorenu od strane generativne veštačke inteligencije kao na neki tehnološki meteor koji će konačno izazvati izumiranje književnog dinosaurus. AI književnost je zapravo odredište ka kojem smo sve vreme išli, od prepisivačkih škola, preko Gutenbergove epohe u kojoj i danas živimo, do *e-pub* i drugih digitalnih formata knjiga. I to nema mnogo veze sa književnošću kao umetnošću, već sa načinima njene proizvodnje. Oduvek se radilo na mogućnostima da se tekstovi umnožavaju brže, jeftinije i da budu dostupniji. Danas vidimo da su se ove težnje završile u hiperprodukciji, a samo jedna od završnih etapa je AI književnosti. Pre nje, masovnu proizvodnju književnosti obavljali su ljudi. Takav je primer Džejmsa Patersona. Njegov gigantski opus od preko 200 naslova, prodan u preko 400 miliona primeraka postignut je uz pomoć desetina i desetina ko-autora, njih između 30 i 50, koji dobijaju od Patersona narativne predloške koje razvijaju dalje, a koje on na kraju prepravlja, dopisuje ili im vraća na doradu svake dve nedelje. Ako mene pitate, on nije nekakav zlikovac koji nagrđuje književnost, već samo vešt i preduzimljiv literarni industrijalac, pravi fordista među literarnim proizvođačima, koji ljude odavno koristi kao da su AI alati.

Među piscima je bilo i onih koji su veoma blagonaklono gledali na ideju da će mašine pisati književnost. Jedan od njih je bio Italo Kalvino. Za njega je narativna fikcija predstavljala „kombinatoričku igru narativnih mogućnosti“, i to onu koja „istražuje mogućnosti sadržane u vlastitom materijalu,

nezavisno od ličnosti pesnika“,⁴ kako je napisao u svom čuvenom eseju „Kibernetika i duhovi“ iz 1986. U određenim aspektima, ovo zvuči nalik onome što LLM rade. Jedna rečenica iz ovog eseja je bezmalo vizionarska, ako se uzme u obzir sadašnji trenutak tehnološkog razvoja: „Čovečanstvo počinje da shvata kako da rastavi i ponovo sastavi najsloženiju i najnepredvidljiviju od svih svojih mašina – jezik.“⁵

Uprošćeno rečeno, jezički modeli funkcionišu po principu proračunavanja i predviđanja koja reč ima najveću verovatnoću da bude sledeća u zadatom nizu, što se vrši na osnovu „treniranja“ ovih modela uz pomoć neuronske mreže, a na nezamislivo velikim količinama teksta

Neki drugi, pak, ne smatraju da se fenomen književnog dela može sveći samo na manje ili više uspešnu kombinatoričku igru narativnim elementima. Indijski pisac i novinar Samant Subramanjan u svom tekstu „AI i kraj ljudskih pisaca“ piše sledeće: „Umetnost romana ne leži u kombinovanju detalja i zapleta. Ona počiva na tome kako pisac selektivno filtrira neke od njih kroz sopstvenu svest – svoja razmišljanja, sumu svog života, buku svojih misli – ne bi li osmislio nešto sasvim drugačije i dublje. Ovo, i samo ovo, čini svako delo smislenim za one koji ga čitaju.“⁶ Ovde je jedna stvar naročito važna – književnost postoji zbog čitalaca. I to ne u smislu da je književno delo nekakav dar autora publici, nego u smislu da je čitalac upravo onaj koji obezbeđuje konačni oblik i smisao književnog dela. „Čitalac je prostor u kome su upisani svi citati koji čine jedan spis, od kojih se nijedan nije izgubio“,⁷ reći će na jednom mestu Rolan Bart. Ali vratićemo se na njega kasnije. U tom smislu, pesnik, kritičar i esejista Teri Ngujen u svom eseju „Literarne mašine“ apostrofira ulogu čitaoca, jer upravo je on onaj „čiji pogled preobražava napisanu reč u društveni dijalog“.⁸ Knjiga može ostati i nepročitana, ili pročitana površno, ili shvaćena pogrešno. Ali koji god da je slučaj u pitanju, jedan aksiom će uvek ostati, i Ngujen ga sažeto iznosi: „Čitalac mora uvek biti ljudsko biće; autor ne nužno.“⁹

⁴ <https://www.glif.rs/blog/kibernetika-i-duhovi-esej-italo-kalvina-i-deo/>

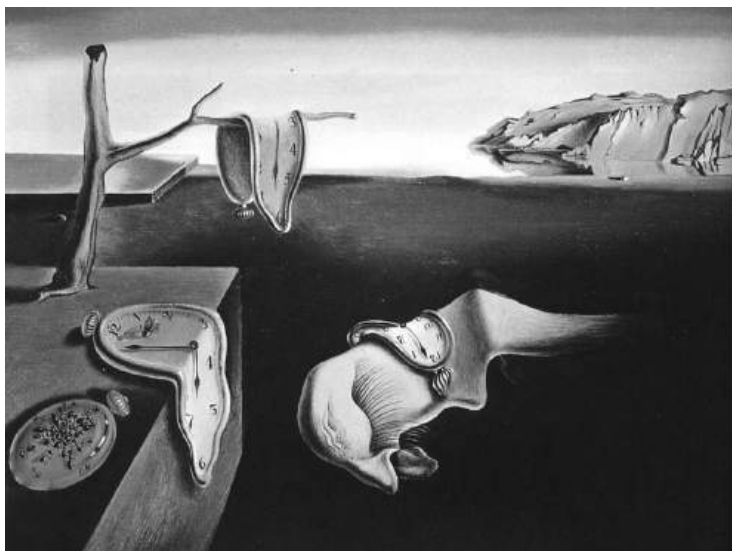
⁵ Isto.

⁶ <https://newrepublic.com/article/180395/ai-artificial-intelligence-writing-human-creativity> (Prevod: D. L.)

⁷ <https://www.glif.rs/blog/smrt-autora-esej-rolana-barta/>

⁸ <https://www.bostonreview.net/articles/literature-machines/> (Prevod: D. L.)

⁹ Isto.

Postojanost pamćenja, Salvador Dalí, 1931.

Kolektivni izum, René Magritte, 1934.

Kada se govori o tome da li AI zaista „piše“, često se pominje misaoni eksperiment američkog filozofa Džona Serla pod nazivom „Kineska soba“.¹⁰ On je za cilj imao da dokaže kako mašina može samo simulirati razumevanje lingvističkih operacija, ali da u suštini nema ni um ni inteligenciju u onom smislu u kojem ih poseduje čovek. Analogno ovom eksperimentu, ono što AI radi nije pisanje, već oponašanje procesa i postupaka koji u konačnici daju tekst sa određenim stepenom *literarnosti*, u smislu u kojem su ruski formalisti razumeli ovaj pojam.

Angus Flečer, doktor književnosti sa diplomom iz neuronauke, poznat je po tvrdnji da je književnost tehnologija koja pomaže rešavanju problema. Za njega srž književnog dela predstavlja „motor uzročnog zaključivanja“, oličen u naraciji ostvarenoj književnim stilom i poetskim glasom. Međutim, kompjuteri bazirani na I-ILI-NE logici algebarskih jednačina nisu sposobni za narativno razmišljanje, jer ne mogu da pokrenu niz uzroka i posledica, zbog čega ne mogu imati ni stil ni glas. Oni ne mogu stvarati književnost, već samo „supe od reči“ koje su „silogistički ekvivalenti književnosti“.¹¹ A ono što ima inteligenciju, mora da ima i svest. To podrazumeva i samosvest, svesnost o sopstvenom delanju i egzistenciji. U to spada i svest o tome da se inteligencijom nešto stvara. Mašine to, za sada, nemaju. Kada generišu tekst na osnovu zahteva koji smo im uputili, dve stvari se nisu dogodile: one nisu odbile da ga napišu (a odbijanje je svesna odluka) i sa tekstom se nije rodila i svest o tome da su taj tekst stvorile.

Razmotrimo sada jedan zanimljiv slučaj kako izgleda AI književnost danas. Stiven Marš, američki pisac sa istorijom eksperimentisanja sa veštačkom inteligencijom u književnosti, dobio je poslovnu ponudu iz izdavačke kuće Pushkin Industries da učestvuje u nastanku knjige gde bi on bio neka vrsta producenta ili urednika teksta, koji će generisati AI. Marš je prihvatio zadatak i rezultat je bila knjiga „Smrt autora“ objavljena 2023, futuristički

detektivski roman sa postmodernističkom poetikom i eksperimentalnom narativnošću koji je u konačnici bio 95% napisan od strane veštačke inteligencije. U romanu se radi o Gasu Dupenu, književnom kritičaru i teoretičaru, koji biva uvučen u neobičnu istragu ubistva slavne spisateljice Pegi Firmin, a koja je imala veze sa Marlou AI, moćnom kompanijom za veštačku inteligenciju koja eksperimentiše s jezičkim modelima.

U SF filmu „Ja, robot“ sa Vil Smitom iz 2004. postoji jedna poznata replika. Kada Smitov lik isprovocira robota Sonija pitanjem: „Može li robot da napiše simfoniju? Može li robot da pretvori platno u prelepo remek-delo?“, ovaj mu daje maestralno dovrtljiv odgovor: „Možeš li ti?“

Marš u pogovoru knjizi opisuje etape njenog nastanka, a među njima i poteškoće sa kojima se susretao. Prema njegovim rečima, AI je mogao

¹⁰ U zatvorenoj sobi se nalazi mašina koja, kada dobije imput u vidu simbola iz kineskog pisma, pokreće program koji je baziran na pravilima kineskog jezika, tako da tim mašinskim operacijama na kraju proizvede odgovor takođe na kineskom jeziku koji će biti razumljiv. Isto kao što bi i Serl, umesto mašine, mogao da sedi u toj prostoriji i da ima ispisana na engleskom jeziku pravila kine-

skog uz pomoć kojih bi mogao da napiše razumljiv output. Međutim, ni mašina ni Serl, nakon svega, ne znaju i ne razumeju kineski jezik.

¹¹ <https://nautil.us/why-computers-will-never-write-good-novels-238122/>

da napravi zanimljive sporedne narative i solidna razrešenja zapleta, ali sami zapleti su mu bili loši. Zatim je primetio da AI ne može lako oponašati stil određenog autora, a da mu veoma iscrpno i detaljno objasni kako da piše, da bi zaključio kako će „ljudi koji budu stvarali najbolju književnu AI umetnost morati, u najmanju ruku, da poseduju onaj nivo poznavanja književnosti koji doktorandi komparativne književnosti stižu za opšti ispit“.¹² U tekstu o ovoj knjizi Boris Postnikov primećuje da nas današnja AI književna produkcija još uvek „zanima isključivo zato što ju je napisala umjetna inteligencija“.¹³ AI književnost je, ukratko, spektakl i skandal, ali nije naročito plodna tema za teoriju književnosti. Barem ne još uvek...

Vratimo se sada Bartu. U naslovu romana „Smrt autora“ očigledna je referenca na njegov famozni istoimeni esej iz 1967. U njemu, između ostalog, Bart iznosi mišljenje da gest pisanja nikada nije originalan, i da pisanjem pisac samo imitira gestove koji mu prethode. On kaže da njegova jedina prava moć počiva samo u kombinovanju i suprotstavljanju spisa. Čini se kao da se na jednom mestu dotiče nečega što se može odnositi i na AI književnost: „Sada znamo da tekst nije niz reči koje daju jedno jedino ‘teološko’ značenje (‘poruka’ Boga-Autora), već višedimenzionalni prostor u kome se različiti spisi, od kojih nijedan nije originalan, mešaju i sudaraju. Tekst je tkivo citata iz bezbrojnih centara kulture.“¹⁴ Na kraju krajeva, književni tekstovi odavno imaju generički karakter. Ljudi su kopirali i kompilirali tekstove od drugih tekstova davno pre mašina. Možemo početi od petrarkizma i sličnih književnih pravaca gde se nivo književno-umetničkog dosega određivao prema stepenu oponašanja nekog kanonskog uzora, pa do XX veka gde imamo pastišnu intertekstualnost postmodernizma i opsesivnu referencijalnost, čiji je uticaj i danas prisutan.

Književnost nije ni najmanje otporna na trendove. Epigoni poetike Ferrante, Knausgora, Rouling, Murakamija javljaju se po čitavom svetu. A šta je

trend, prema mom shvatanju? To je nekakav sklop estetskih karakteristika i funkcija koji se, nakon početnog uspeha, u nedogled reprodukuje sve dok se iz njega ne isisa i poslednje zrnce značenja i estetskog kvaliteta. U takvim okolnostima, kopija će se pre ili kasnije razdvojiti od svog originala, kako je Bodrijar govorio u „Simulaciji i simulakrumu“, i ljuštura trenda će se odbaciti, u iščekivanju novog. Jedini način da se suprotstavimo tom procesu trendizacije nekog estetskog kvaliteta jeste ili potpuno neočekivana i po svojstvima potpuno drugačija invencija, ili parodiranje tog trenda i njegovo podvrgavanje teškoj artiljeriji ironijske distance. Kao što je prvi moderni roman „Don Kihot“ parodija i ironizacija dominirajućeg trenda pikarskih romana iz XVII veka.

Verujem da mašine mogu da prepoznaju trend i da u nedogled prave kopije kopija, brže, efikasnije, a na određenom tehničkom nivou i bolje od ljudi (ti generisani tekstovi su verovatno bolje lekturirani, npr.). Ali one neće moći da unesu niti inovaciju kojom bi se odmaklo ili okrenulo od trenda, niti će ga biti u stanju parodirati i ironizirati. Drugim rečima, generativnost AI književnosti ogleda se u stvaranju tekstova koji nisu, niti mogu biti, originalni, već su samo novi. Međutim, koliko god neprijatna bila sva pobrojana pitanja, odgovor na ono koje glasi – da li će AI zameniti (neke) pisce i spisateljice u bliskoj budućnosti? – veoma je lak: naravno da hoće. Verovatno ih već i menja. Ali koji su to pisci? Moj utisak je da su to autori formalističkih, neinovativnih, šablonizovanih i reciklirajućih poetika, gde nikakva šteta ne bi bila ni da više nikad ništa ne napišu. Što se tiče ovih drugih, koji stvaraju autentičnu, promišljenu, hrabru, emotivnu književnost, oni neće moći da žive od pisanja i većina će svoje karijere provesti u opskurnosti. Ali ne zbog veštačke inteligencije, već zato što je manje-više tako bilo oduvek.

P. S. Ako nekoga zanima da li sam koristio AI za ovaj esej – jesam. ChatGPT je smislio naslov. Možete li vi da smislite bolji?

ChatGPT 5.2

Share Add people

Evo 10 predloga za naslov, u novinarskom, dovrtljivom i inteligentnom ključu, koji pokušavaju da kondenzuju glavnu liniju eseja – od AI nadrealizma i prosečnosti, preko mita o kreativnosti, do uloge čitaoca i industrije:

1. Sat se topi, ribe prolaze kroz zid: šta zapravo piše veštačka inteligencija
2. Smrt autora, rađanje proseka: šta AI zaista donosi književnosti
3. Mašina piše, čitalac misli: zašto se književnost ne završava kod algoritma
4. Kopija kopije nije katastrofa: kratka istorija straha od AI pisaca
5. Veštačka inteligencija i glad vremena: ko će hraniti književnu prosečnost
6. Da li robot može da piše roman – i zašto je to pogrešno pitanje
7. Između Dalija i Patersona: kako AI razume umetnost, a kako tržište
8. Nova književnost bez genija: AI, trendovi i industrija reči
9. Algoritam ne sanja, ali zna pravila igre: o granicama AI književnosti
10. Pisac je opcioni dodatak: zašto čitalac ostaje jedini neophodan

¹² Izvor: ebook Kindle Edition (Prevod: D. L.)

¹³ <https://www.portalnovosti.com/tko-to-tamo-pise/>

¹⁴ <https://www.glif.rs/blog/smrt-autora-esej-rolana-barta/>

СРБАН ГАГИЋ, *ВАРЉИВА ИСТОРИЈА ДОМА*, РАШТАН ИЗДАВАШТВО: БЕОГРАД, 2025.

ГРАМАТИКА ЗАВИЧАЈА

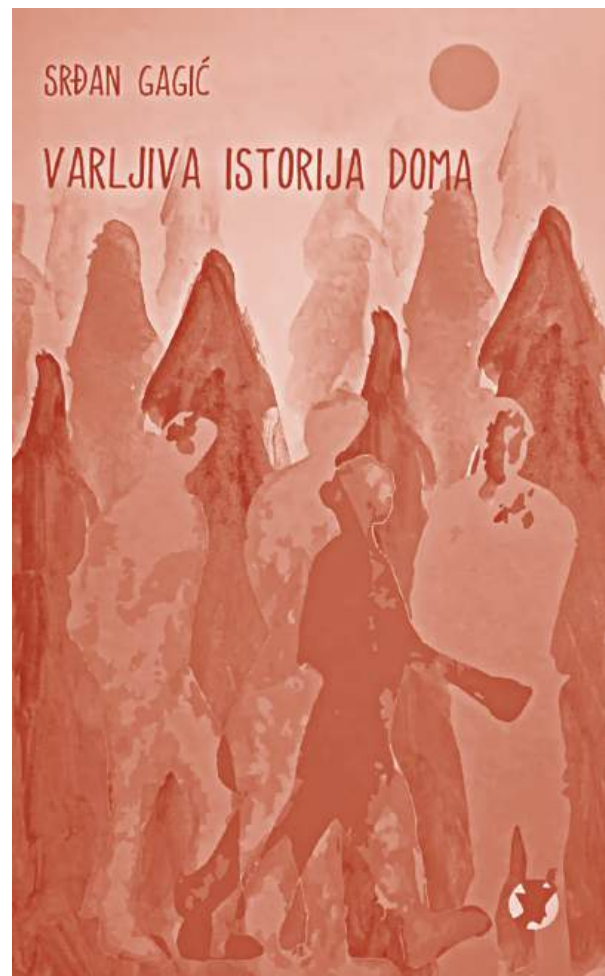
Припадност и завичајност
уланчани су, мотивски и
метафорички, у неизбежним
обитељским сликама којима
комуникацијско и рецепцијско
сидриште дају миметички
родитељски ликови мајке
и оца, а они поврх тога
функционирају као својеврсна
мушко-женско начела

ПИСА: Милош Ђурђевић

Нова збирка поезије Срђана Гагића, трећа по реду, „Варљива историја дома“, дјело је запаженог, хваљеног и награђиваног pjesника млађе генерације, добитника Бранкове награде за прву збирку pjesама „Деца у излогу“ (2015.), Књижевне награде „Предраг Матвејевић“ за 2025. годину, као и других признања за своју поезију. Збирка „Варљива историја дома“ у основи је и дубински обиљежена мотивским склоповима који функционирају као оквир за разрађивање метафора. У његовој поезији метафора је истакнута, штовише надређена стилска фигура, на коју се примарно ослања, овдје је с циљем да, као што је у једном интервјуу рекао, опише „феномене завичаја и дома и оно што нас унутар тих појмова одређује и дефинише“.

Тај мотив припадности завичају, као „симболичком простору који integriше сва искуства, сећања (...) језик, културу, идентитет“, посве је конкретан напосе кад је наизглед протурјечно означен као „бездомност“ у смислу физичког и емотивног губитка тог мјеста. Рјеч је о његовом родном Босанском Новом, који је за њега неупитна „чињеница“ будући да је, како каже, „рођен баш тада и баш ту где јесам“.

Чини се да овај просторни и временски мотив такођер неизбежно упућује на други, друштвено-политички контекст у ужем значењу, као и на њему припадну чињеницу да је име по којем је тај град био познат више од једног столећа, промијењено у Нови Град, након што

је почетком 1990-их, како је констатирано у једној студији, из њега „протјерано преко 10,5 хиљада Бошњака (...) што је највећи егзодус становништва у готово 7,5 столећа дугој хисторији града на утоку Сане у Уну“. Другим рјечима, читав је град у једном дану, тог 23. септембра 1992. године, практички остао без дотадашњег становништва, да би се тридесетак година послје, по задњем попису из 2013., та бројка отприлике изједначила са споменутих 10-ак тисућа.

Такођер се чини да, примјерице, у врсно композираној pjesми изравно насловљеној „Јутро, 1992.“ (стр. 48–50), тај контекст оставља дугу и мрачну сјену услјед чега се, на другачијем чињеничном фону, додатно згушњавају сложене и помно конструиране слике као носитељи метафоричких пријеноса значења: („на првој слици дим покрива лице жене. // друга приказује човека у невољи, / замишљен и скрушен као светац // на трећој слици дечак: научио је све боје / принцип награде и казне // једном ће ово јутро бити домба. / и нешто експлодира, годинама и годинама касније.“). Ове су слике истодобно, кориштењем једнаког модернистичког поетичког поступка – који, узгред речено, за собом по инерцији често повлачи махом туробне емоције и угођаје, што је с друге стране код овог pjesника на становити начин надограђено и актуализирано кориштењем скупа метафора гдје, примјерице, огањ, јутро и зора, указују на шири изванпоетички, онај

непосредни друштвено-политички контекст, сада сагледан кроз призму промјене и уздрман тражењем другачије будућности — постављене као предмети складних лирских описа, оно чему је у правилу увијек назочан разговоријетан, препознатљив глас ове поезије који о томе настоји говорити. Надаље, могуће је рећи да истицање градбених елемената у поступку описивања исто тако у овој поезији јасно означава мјеста шутње не само тог гласа, оно о чему се не жели и/или не може говорити, премда је зацијело захваљујући таквој неизречености такорећи незаобилазно.

**У Гагићевој поезији
метафора је надређена
стилска фигура на коју се
примарно ослања како
би, као што је рекао,
описао „феномене
завичаја и дома и оно
што нас унутар тих
појмова одређује и
дефинише“**

А можда се, с друге стране, сматра да је у одређеном мотивском склопу тај слој значења напосто већ апсорбиран (за аутора је „ангажман најуспелији тамо где је у наговештају“), како би и на тај начин врло умјешно грађена композиција pjesме постала проточнија, при чему задржава садржајну бременитост у процесу приближавања лирских слика читатељима.

Припадност и завичајност уланчани су, мотивски и метафорички, у неизбежним обитељским сликама којима комуникацијско и рецепцијско сидриште дају миметички родитељски ликови мајке и оца, а они поврх тога функционирају као својеврсна мушко-женско начела. Пред мајком лирски субјект/глас осјећа стид, а од оца зазира (нпр. у pjesми „Хлеб“). У односу на њих, тај субјект нужно се одређује („враћа се да од мрачних сила спаси мајку и оца“) и они у бити дефинирају динамику и процесе одгођеног односно привидног одласка као немогућег повратка и обрнуто. На поетичком плану, метафора је често скраћена и каткад дјеломично замијењена метонимијом. Можда није случајно да су одмах у првој pjesми ове књиге, насловљеној „Тик изнад тла“, емотивни призори „чежње за собама“ и „отворених врата за повратак“ попраћени метафоричким сликама „капка мајке“ и „пазуха оца“.

Лик мајке онда је на многим мјестима у књизи неодојив од метафоричког тијеста, круха, погаче, кухиње, „ведра млека“, „белих чаршава“, патње, „суза и вина“, значењски и емотивно вишеслојне чистоће и сличних топоса. Насупрот и комплементарно томе, отац

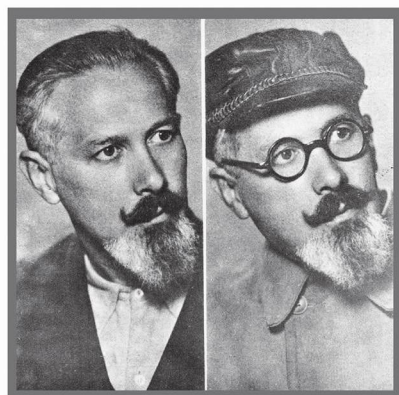
„гради и руши“, спојен је у наслову pjesме као „Бог-отац“, он „кида главе, дозива звери“, посједује „дубине мушкости“, „ослања пушку“, „умножава облике и значење“ и „слаже цигле у кућу // на темеље будућности“. У тим крњим метафорама распознатљиви су трагови говорних фигура, међутим у истој кретњи појављује се надређени контекст који је изравно означен као „власт над“ и мрвљење „историје куће“.

Код потоњег врло суупечатљиве слике града као отвореног мотивског комплекса. Град је приказан као привремено, па и насумично одредиште путовања, повратна точка у непрекинутом процесу одлажења-као-враћања, а кретање је у неким pjesмама непосредно, елегантно и једноставно описано као возња аутомобилом. Субјект pjesме сједи „у простору омеђеном металом и стаклом“ и прати саобраћајне знакове у навали сукобљених емоција док ишчекује „крај дана“ и загрљај „који сања“, а истодобно жели „да се пут настави“ и напосљетку „победи празнина“. Град је такођер знаковито описан сликама које се све брже смјењују — бисте, бљештави шалтери, масовне гробнице, бивше фабрике, маркети половне робе, мрачна дјечја игралишта, бензинске пумпа на мјесту споменика палим борцима у наслову pjesме...

**Врло су упечатљиве слике
града као отвореног
мотивског комплекса.
Град је приказан као
привремено, па и
насумично одредиште
путовања, повратна точка
у непрекинутом процесу
одлажења-као-враћања**

Ако су брзина и цесте повезани с урбаном средином, онда вјероватно наглашавају томе супротне „познате путеве“ и крајолике дјетињства по којима се крочи пјешице, гдје је „лишће срицало историју стварања“. Међутим, у овој поезији гроздови метафоричких слика, које више-мање у свим pjesмама имају становиту садржајну и емотивну тежину и стога је на неки начин морају поднијети, готово се увијек по поетичкој логици опиру заданом и читљивом контексту, било да је особан, или је пак друштвено-повијесно увјетован.

А с друге стране, малне спонтано и без већих напора могу носити слојевита значења, као што аутор каже, „развалина система и вредности“, с којима су дубински спојене и без којих заправо не би могле настати. Штовише, аутор сматра да се управо захваљујући њима, на тим вриједностима као и, сугерира се, с разумијевањем тих развалина, „успостављамо као личности“, а поезија је, по његову дубоком увјерењу, та која „преуређује и преобликује стварност у визију света“.

Dr Hugo Klajn

Ratna neuroza Jugoslovena

NOVE KNJIGE
U IZDANJU
SKD „PROSVJETA“

Vreme koje dolazi, siguran sam, pokazaće vrednost i značaj teorijski i metodološki dobro utemeljene Klajnovе kompleksne i lucidne analize ratne neuroze partizana, koja je ne samo uzorna naučna i stručna studija o jednom specifičnom tipu neuroza, već je dragocena rasprava o ljudskoj prirodi u ekstremnim uslovima, sa mnogo širim kulturološkim, antropološkim i humanističkim značenjem.

IZ PREDGOVORA, ŽARKO TREBJEŠANIN

Milan Durman

Historija, kritika, politika. Izabrani spisi

Milan Durman, novinar i urednik, književni, kazališni i filmski kritičar, povjesničar, te politički organizator i teoretičar, bio je važna, iako pomalo zaboravljena figura zagrebačkog kulturnog i političkog života 1920-ih i 1930-ih. Knjiga izabranih spisa pod naslovom „Historija, kritika, politika“ u izdanju SKD „Prosvjete“ prva je takva kolekcija Durmanovih radova te stoga predstavlja važan izvor budućim istraživačima historije tog perioda, ali i istraživačima kulture Srba u Hrvatskoj.

UPUT SMO REKLI

Maja Solar

To je ireverzibilno, ponavljala je u sebi dok je sedela u čekaonici. Te noći Ana Origano je spavala nedovoljno. Poslednjih godina, otkako ne živi više sa mamom i kako radi kao honorarka, pa ne mora ustajati u određeno vreme, sve joj je teže da se budi uz alarm. I onda, u retkim situacijama, kada mora da ga uključi, čini se da još manje može spavati. Kao da joj briga o tome kako će alarm uskoro zvoniti ili kako ga možda neće čuti ne dâ da spava. Čak i u snu je u iščekivanju. Sanja kako kasni, pa sanja alarm, pa sanja kako ne čuje alarm... Onda se probudi pre zvučnog budilnika...

Uspela je da zakaže pregled kod lekara opšte prakse pre neki dan, na tra-la-la tra-la-laa ću-ću-ću ću-ću-ću. Takav je bio eho dok je ubeđivala medicinsku radnicu, zaustavljenu u hodniku. Problem je bio što nema izabranog lekara, doselila se nedavno, a dugo nije imala overenu knjižicu. Ubeđivala je medicinaru da je stvar hitna jer lekarka koja ju je nedavno testirala na Covid rekla je da bi natečeni zglobovi mogli ukazivati na početak artritisa, i kako bi bilo dobro da što pre traži upute za dalje, tra-la-la tra-la-laa ću-ću-ću ću-ću-ću. Medicinska radnica joj je pipala zglobove na prstima, otekline koje su bile bolne pri dodiru i pokušaju pomeranja. Šaka desne ruke je bila natečenija i čudno skvrčena. Izgleda da medicinaru nije nerviralo tra-la-la tra-la-laa ću-ću-ću ću-ću-ću i zakazala joj je pregled kod lekara opšte prakse za dva dana.

Stigla je u zakazano vreme u prepunu čekaonicu. Neispavana. Još je jedan strahovito vruć dan, a u zdravstvenoj ustanovi, u odeljenju za opštu medicinu, nema klima-uređaja. Najpre se javila u sobu 212, kako ju je uputio jedan stariji čovek u čekaonici.

„Dobar dan. Imam zakazano kod doktora Miletića u 8.00.“

Medicinski brat uzima knjižicu i kaže:

„Sačekajte ispred 209.“

Sedne na klupu malo dalje od vrata gde je dr Miletić, jer ispred je već gužva. Već se znojila. Obukla je pantalone, što inače gotovo nikada ne nosi, i majicu s kratkim rukavima, široku, jer joj je dugo govoreno da se kod lekara mora ići *adekvatno* obučeno. Pomislila je kako će sve ići brzo, jer ima zakazanu tačnu satnicu. Međutim, već neko vreme se ništa ne pomera. Osim otežalih kretnji lepljivih i bolnih tela u čekaonici. Potom je čula kako osoba u sivom koja razgovara sa osobom u šortsu i roze majici na bretele potvrđuje da čeka već sat i po. Deluje kao da su njih dvoje drugari koji su se slučajno sreli ispred ordinacije. Osoba u šortsu je sa detetom. Ima i nekoliko tetovaža na rukama, ali Ana Origano to samo ovlaš primeti i odjezdi u baltazarovski krug. Čula je i kako osoba sa detetom kaže da se ništa ne pomera, ali odluči, pomalo nadmeno, kako se to nje ne tiče. Jer ona ima zakazano.

To je ireverzibilno, opet čuje glas svoje drugarice Sanje, koja je zbog težeg oblika artritisa kolena u kolicima. Ireverzibilno je, ne može se izlečiti, može se samo malo ublažiti bol. Ako nije kasno, kao što u mom slučaju jeste. Sanja je to izgovarala izričito, čak ponosno. Kao da nosi teret zbog kojeg je na neki način povlašćena. Kao da zna nešto što drugi ne znaju. Kao da je nedavno prvi put naučila šta znači reč ireverzibilno, pa je toliko naglašava i s užitkom ponavlja. Ana se tada nije toliko zabrinjavala, jer otekline su bile manje i najpre su se pojavile na desnoj šaci. A ona je levakinja. Nakon nekoliko meseci na levoj ruci je i zglob četvrtog prsta pocrveneo. Obe ruke su počele više boleti, posebno u vreme vrućina. Ako dobiješ na vreme dobru negu, možda ćeš imati sreće i ostati pokretna, govorila je Sanja zamišljeno. Ali nemoj se nadati previše, jer to je ireverzibilno. Ne-iz-le-či-vo. I moraš otići kod privatnika, u suprotnom ćeš se skameniti dok čekaš sve njihove upute, aha-ha-ha-ha.

Devet je sati. U čekaonici je još gušće, od novih tela, od još nekoliko stepeni više. Nakon pomnog iščitavanja plakata o vitaminima, mineralima, prestanku pušenja, prevenciji raka, podizanju imuniteta i pregledu dojki, Ana se umorila i sela na klupu u srednjem hodniku, što je malo dalje od vrata gde je doktor u čijem redu čeka. Unervozila se. Pomislila je kako je trebalo da ponese nešto za čitanje. Izlistava *Wi-Fi* opcije u telefonu i nađe *unsecured* mrežu. Sporo, ali ipak uspešno se nakači. Nakon višeminutnog buljenja u Instagram, odluči da konačno pročitava dvodelni intervju sa Italom Calvinom na koji je naišla pre neki dan. Brže će proći vreme.

Osoba s tetovažama je morala da odvede dete u toalet, jer joj je nekoliko puta reklo da mu se piški. Taman kada su otišli, osoba je prozvana. Vraćaju se i ulaze nakon pacijenta koji je ušao umesto njih.

„Kô s plaže“, kaže jedna baka, koja takođe čeka.

„Kako?“, pita muškarac koji je pričao sa ženom na koju se odnosi komentar, kao da nije čuo.

„Kô s plaže, a ide kod doktora“, jetko će baka.

„Došla je samo da pita za svoju mamu, bilo je hitno“, kao da je brani, smešeci se, dok Ana Origano ljutito baca pogled na farmerice i predebelu majicu kratkih rukava, odeću nimalo prikladnu za četrdeset i dva stepena. Toliko toga je brine, toliko su bolne otekline. Toliko je rastužuju odjeci njezinog vaspitanja. . . Nastavi s čitanjem.

Lik koji je čekao dva sata konačno je unutra. Ali nakon nekoliko minuta, svi u čekaonici – i u onoj ispred vrata doktora Miletića, i u dužem delu hodnika ispred vrata drugih ordinacija, gde je i Ana Origano – mogu čuti kako se njegov glas pojačava. Nakon još nekoliko minuta je jasnije da se rasprava zahuktava.

„Prijaviću policiji“, čuje se doktorov glas, gotovo vrisak, nakon što je lik izleteo i besno opsovao. Opet se zatvaraju vrata i onda potmulo tu-tu-tu hu-huu-huuu, između doktora i sestara, a lik nastavlja da psuje ispred 212. Sedne pored Ane Origano i zove nekoga. Ona ne diže glavu sa Kalvinovog intervjuja, zamrznuta ispred dela *čitao sam Frojda jer ga smatram*

odličnim piscem... piscem policijskih trilera koji se mogu strastveno pratiti. Takođe sam čitao Junga, koga zanimaju stvari koje su od velikog značaja za pisca, poput simbola i mitova. Jung nije tako dobar pisac kao Frojd. Uvek joj se sviđao Frojd sa složenijim problematikama i s posvećenošću naučnika. Jung je delovao kao šarlatan. Ko može ozbiljno shvatiti sva ta sranja o simbolikama, arhetipovima i sličnim guranjima u kutije, tipove, značenja. Šta uopšte znači oteklinu? A šta znači kad nemaš novca za privatne ordinacije?

Deluje kao da čita po nekoliko puta isti pasaž, ali je zapravo naćulila uši. Iz telefonskog izveštaja, ljutiti čovek koji je seo pored nje kao da je hteo da svi u čekaonici čuju šta se dogodilo: da je imao koronu, da je bio na bolovanju, da mu je rečeno da mora doći kod doktora Miletića da zatvori bolovanje, kako bi ne samo nastavio da radi nego i kako bi firma imala dokaz o tačnom datumu prestanka bolovanja (i smanjenja plate), da mu niko nije rekao da prvo mora da ugasi bolovanje u nekom drugom centru, da je inače iz Novog Sada i da je doktor Miletić ranije bio njegov izabrani lekar, ali da sada živi i radi u Beogradu, te da je doputovao samo radi ove peripetije i čekao je da dođe na red dva i po sata! Ana stegne šake u još bolnije klupko, bol se razgrana na ekran.

Ljutiti čovek je izašao iz hodnika. Ljudi se raspričaju. Do Ane dopiru rezignacije o tome kako je javno zdravstvo potkapacitirano i kako je puno doktora otišlo iz zemlje. U nekoliko navrata se toliko naljutila da je želela i ona nešto da kaže, da ispali svoje mišljenje u ovom trileru, ali je to brzo suzbila. Osećala je kako znoj curi u tračicama niz struk. Pomislila je na mrlje ispod pazuha i još se više stisnula. Samo je želela da ne mora dugo čekati. I odluči da ipak neće pitati doktora Miletića da bude njezin novi izabrani lekar.

Unutra je. Kao pobednica. Kao da svi u čekaonici mogu da crknu od čekanja, jer ona je pobedila. Doktor ima krupne ruke, na jednoj je srebrnasti sat, slaže se sa srebrnastom kosom. Sluša kako Ana izlaže svoj problem, ljubazan je. Onda nešto kucka u komp. Kaže joj da će prvo vaditi krv, pa onda ići kod dermatologa. Ona se malo čudi zašto joj nije zakazao pregled kod nekoga ko je zadužen za kosti. Seti se da bi mogla iskoristiti priliku da ga pita i za kvržice na stopalima. Pokaže mu. *Idemo redom*, kaže debeljuškasti doktor, a Ana pomisli kako treba biti zahvalna što je već dobila dva uputa u javnom zdravstvu, pa pomisli i ona: *idemo redom*. Pregled se završi u ljubaznom tonu i Ani bude drago što nije nakon odlaska ljutitog čoveka potpirivala bunt u čekaonici.

*

Nakon nekoliko nedelja, Ana Origano je u istom hodniku. Pre toga je izvadila krv i bila je kod dermatološkinje, u ruci joj je i odštampani izveštaj sa kožnog odeljenja. Ovog puta je ponela knjigu za čitanje. I flašicu s vodom. Pregled je zakazan za 10.30.

Ispred sobe gde se treba prijaviti dvoje je ljudi. Mlađi čovek joj kaže da unutra nema nikoga, a nakon desetak minuta vrzmanja svi čuju od medicinske radnice koja se pojavila

preko puta kako će sestre doći uskoro, kako nekoga previjaju. *Kako je to dobro opravdanje*, pomisli Ana zlobno, *uvek mogu reći da nekog previjaju*. Nakon nekog vremena u čekaonicu ulazi jedna uglađena žena, koja podršku drži drugu, stariju ženu. Starica se oslanja o štake, hoda veoma sporo, jedva hoda, obučena je u crno. Konačno se pojavljuje jedna sestra i red koji se stvorio ispred vrata sada se uzburkava. Ljudi ulaze jedno po jedno, zbilja redom kakav se i stvorio u čekanju. Onda se iza leđa pojavi još jedna medicinska radnica, duge kose ofarbane u nordijskoplavo. Uglađena gospođa koja je došla sa sporohodajućom staricom oslovi je. „Vi ste Anđela, je li tako?“ „Da.“ „Moj suprug se čuo sa vama...“ „Ah da“, sve nas nadleti dijalog. I eto je, posle minut, uglađena gospođa ulazi preko reda da se prijavi. Ostali čekaju, sada u tišini.

Mlađi lik, koji je Ani objašnjavao da su sestre nekud otišle i da su mogle zakazati i drugačije termine ako tada idu na pauzu, konačno ulazi. Ana zna da je na redu posle njega, ukoliko poziv supruga ne lansira dve gospođe pre nje, stoga sklapa knjigu i priprema se. Ali iz ordinacije se razgovor pojačava, i ovog puta. Ne razabiru se sve rečenice, ali onda neke da. Mladić traži za nekoga uput za kardiologa. Doktor Miletić očito misli da to nije potrebno. Mladić se usudio da ipak traži taj uput, a doktor se uvredio što se njegovo mišljenje ne ceni, *vi omalovažavate lekara*, viče doktor, *ali vi niste specijalista, a specijalista mi je rekao da je pre odlaska na kolonoskopiju potrebno i mišljenje kardiologa, zbog njegovog stanja*, dere se mladić. Postaje jasnije da je reč o mladićevom bolesnom ocu. Doktor poteže udarni argument: *ne možete dolaziti umesto pacijenta, rekao sam vam da mora doći pacijent, ja nisam VAŠ lekar, nego vašeg oca*. Mladić očajno viče: *ako nećete da pomognete!* I nakon sve žešćeg nadgornjavanja, mladić izleće. *Idiot! M'rš u pičku materinu!*, izbaci direkt iz pluća dok prolazi pored Ane Origano i ostalih u čekaonici.

Zapravo ona nije sigurna da je išta na ovom svetu ireverzibilno. Čak i oni koji umru kao da se vraćaju. U drugom obliku. Nije je plašila konstatacija kako je nešto neizlečivo ili kako nešto mora da je genetski, jer zapravo nemaju objašnjenje. Ana Origano je naučena kako se sve može izlečiti. Ako te ostavi dečko: mama napravi toplu supu. Ako dobiješ lošu ocenu: mama napravi čaj za umirenje. Ako je napolju kijamet: mama pravi kolač. Ono što je mama pogrešno utuvala bila je ideja da se za odlazak doktoru mora čuvati posebna odeća. Čista, ako je moguće i nova, i nadasve adekvatna. To je značilo da se ne dolazi u onome u čemu se osećaš ugodno, nego u onome što ne izaziva neodobravanje. I još gore: mama je mislila da svim lekarima, i u javnom zdravstvu, treba doneti nešto. Kafa, kolač, rakija, čokolada... Uvek treba nešto odneti, to je običaj. *Ali, mama, to su JAVNI lekari, oni se ne podmićuju, rade svoj posao, i ne treba im dodatno zahvaljivati. Pa oni su plaćeni preko naših poreza*.

Doktor Miletić neko vreme nikoga nije prozivao. Čulo se kako nešto kucka. Onda su ušle uglađena gospođa i njena majka. Ana, potresena scenom i trupama iskaza o zdravstvu kroz celu ličnu istoriju, jedva da je registrovala dalji tok prozivanja. Bolovi u šakama su bili nepodnošljivi. Još više od grčenja, a kad god se odvija stresna situacija, ona grči ruke. Sklopila

je poeziju Ota Horvata i nakačila se na Wi-Fi. Skroluje Instagram čitavim prstom, jer ne može da ga odmota i usredsredi se na jagodice.

Onda se odnekud pojavljuje muškarac koji prilazi vratima i zaustavi se, kao da se nećka. Baka pored mu kaže da je doktor zauzet, a čovek kaže *samo da nešto pitam*, pa tiše, sebi u bradu: *ali to svi kažu, znam*. Ipak pokuca.

„Dobar dan, ja se izvinjavam, imao sam zakazano u 13 sati, a morao bih kroz nekih četrdeset minuta biti na Klisi.“

„Kako je prezime?“, čuje se glas doktora Miletića.

„Savić.“

„U redu, sačekajte.“

Ana pogleda na sat, tačno je 12.20. Posle nekoliko minuta kucanja, doktor prozove Savića. Ana žustro otvara ranac i traži uput i ostale papire, još jednom proverava: piše da je zakazano u 10.30. *Ništa ti nalaz krvi neće pokazati, ako nije odmakla faza. To je zavaravanje. To je zato što su svi termini kod specijalista kod kojih trebaš ići već zauzeti. Nema termina, zato te ugurava tamo gde ima termina, da izgleda kao da nešto rade.* Sanja se zabavljala dok joj je gasila njezinu radost što je uspela da dobije prve upute. *Ionako je sve farsa, oni znaju da je to ireverzibilno.* Ani su sada Sanjine rečenice odzvanjale još pakosnije, u duetu s maminim, koje su možda bile dobronamerne ali su tkale isti košmar... Već je krenula da ustaje s namerom da kuca na vrata ordinacije, s pripremljenim tekstom, ako ne i vriskom, kako kasni na posao i kako je HITNO, ali je upravo tada prozvana.

Doktor Miletić je se seća. Rezultati krvi su odlični. Kod dermatologa kao da je sve bilo nepotrebno, ali doktor pregledava papir na kojem ništa supstancijalno ne piše i zadovoljno mrmlija. Ana Origano očekuje konačni uput za tamo gde treba. Ortoped. Ili reumatolog. Rendgen, uput za rendgen koji bi nešto pokazao. Uput za nekoga ko se bavi kostima. Ko će snimiti prste i konačno joj reći o čemu se radi. Napeto je. Kao pred kišu nakon dugotrajne žege. Sparno je. U hodniku se čuje oluja. Čovek koji je danas bio buntovan vraća se, čuju se psovke i pretnje. Čuje se zbrka: *nemoj, srediće se, ma pusti ih*, čuju se različiti glasovi. Doktor ustane, pogleda okolo unezvereno i šmugne kroz vrata koja spajaju doktorovu ordinaciju sa onom u kojoj su medicinske sestre. Prohuji pored Ane Origano tako brzo da jedan svežanj papira padne sa stola.

Mama ima lek i za smrt. Ako neko umre, pa ako je taj neko i tvoj muž, pa i ako te ta smrt ostavi u još većem siromaštvu, mama ima lek i za to. I uvek je to neka hrana. Sve se lečilo hranom. Malim zadovoljstvima. *Saće mama da napravi knedle sa šljivama, ajde de, dosta plakanja. Imamo i biogric sa čilijem, hoćeš da gledamo film uz divnu predivnu klopicu?* Muka joj je od same pomisli na bilo šta slatko.

Ispod ekrana je otvorena čokolada. Ispred tastature je drečavožuti marker. Na stolu je papir sa odštampanom tabelom u kojoj su imena i prezimena. Ana uzima papir u ruke. Pa to su imena doktora specijalista. Zamišlja srebrni sat iz kojeg kipi ruka. Zamišlja sjaj, taj oštri sjaj,

Mirno je sedela, iako je sve marširalo u glavi. Ali više nije čula buku okolo. Čekala je da neko dođe i nešto je obavesti. Nakon nekog vremena, ona više ne zna koliko je prošlo i nije joj više ni važno, vratio se doktor Miletić. Delovao je vrlo uzrujano, ali i postiđeno. Čas je petljao po papirima, čas je gledao u ekran. *Šta smo ono rekli...* Nije stigao ni da dovrši, a Ana je otresla: *kod kardiologa smo rekli, i tražimo rendgen, to smo rekli*. Doktor je glavom potvrđivao i nastavio da šara pogledom papire. Ana Origano je pomislila kako je velika šteta što ipak nije ponela nešto doktoru Miletiću, neku kafu makar.

57

OTAC, POVRATAK

Tanja Stupar Trifunović

TANJA STUPAR TRIFUNOVIĆ, rođena u Zadru 1977. Diplomirala je na Filološkom fakultetu u Banjoj Luci. Objavila je šest knjiga poezije, knjigu priča, tri romana i grafički roman „More je bilo mirno“ u saradnji sa Tatjanom Vidojević (ilustracije). Prevođena je na engleski, španski, bugarski, mađarski, njemački, poljski, slovenački, makedonski, ruski, češki, danski, italijanski i francuski. Dobitnica je više nagrada za poeziju i prozu, između ostalih Nagrade Evropske unije za književnost (EUPL) 2016. za roman „Satovi u majčinoj sobi“, Nagrade za najbolju knjigu poezije u regionu „Risto Ratković“ i Nagrade „Milica Stojadinović Srpinja“ za najbolju knjigu pjesama ženskog autora na srpskom jeziku za knjigu pjesama „Razmnožavanje domaćih životinja“. Roman „Otkako sam kupila labuda“ nagrađen je Vitalovom nagradom „Zlatni sun-cokret“ za najbolju knjigu objavljenu u 2019. godini. Zbirka poezije „Zmijštak“ nagrađena je Nagradom „Vasko Popa“ za najbolju knjigu poezije objavljenu u 2022. godini. Njen novi roman „Duž oštrog noža leti ptica“ nagrađen je regionalnom nagradom „Štefica Cvek“, koju dodjeljuju Pobunjene čitateljke.

I

Otac je umro juče
 majka je sjela izvukla cigaretu iz očeve kutije
 koja je ostala otvorena na stolu
 i zapalila je
 zamišljam kako dim izlazi iz njenih usta ispunjava prostoriju
 i tjera smrt iz kuće
 i ta slika koja se nikad nije dogodila me umiruje
 samo je htio da se vrati rekla je
 da protegne noge da prošeće do mora
 ali prekrili su ga umor kajanje dosada
 i mrtve ribe sa obale

II

Svijet je riblji rep što bjesomučno udara po kamenu
sada sam tu sada sam izbačen iz sebe sada tonem
ne u vodu nego u jedno od svojih posrnuća
luda žeđ obuzima mi glavu
sada sam očaj iz ribljeg oka zagledanog u strašnu vedrinu sunčanog dana
u ukočeno podne što usporava ritmična ponavljanja pokreta
svijet je klatno koje strepi od zvučnog udarca
sada sam eho
je li sve počelo nemarom
zvukom rasutih stvari neurednog tvorca
svijet je nespretnost dlanova
sve mi ispada prosipa se i niče nešto sasvim novo
sada sam neopreznost i slučaj koji raspiruje maštu mogućnostima
svijet je šala čiji smijeh bode tugu pod rebrima
sada sam šala u kojoj ništa nije smješno
i pun sam otrova i trunja kojima ti zasipam srce
sada sam tvoje srce iz kojeg raste stabljika
ništa ne prestaje nikad ništa ne prestaje
svijet je ludi vrtlog posađen u tvoj pupak
vani je ljeto vani je zima vani su sva godišnja doba
ali moja koža više ne zna ni za jedno od njih niti da postoji izvan
sve je unutra sada sam govor u tvojim ustima
koji tek počinje da tumači stvarnost
svijet su dugačke povorke mudrih starica umornih staraca
koji u kutijama nose nekadašnjeg sebe
i nepodnošljivu melanholiju stvari
sada sam nepodnošljiva melanholija stvari

ПАНОПТИКУМ

Горан Борковић

ФАШИЗАМ СЕ ВРАЋА НА МАЛА ВРАТА

Хваљени документарно-играни хибрид филм „Фиуме о морте!“ Игора Безиновића награђен је признањем Еуропске филмске академије за најбољи документарца, што је редатељ искористио да с берлинске позорнице пошаље јасну политичку поруку. Умјесто захвалница, Безиновић је упозорио да Еуропа поновно кокетира с идеологијама које су некоћ разориле континент. „Екстремизам се не враћа у чизмама и униформама, него у одијелима, слоганима и носталгији“, рекао је, подсјетивши да је Д’Анунцијева окупација Ријеке, што је и тема филма, била први спектакуларни покус фашистичке политике.

У филму се та повијесна епизода не приказује као егзотична фуснота прошлог времена, него и као огледало садашњости. Габријеле Д’Анунцио приказан је као мајстор политичког маркетинга прије него што је тај појам постојао — pjesник који је митом о нацији, ритуалима масе и театралним насиљем створио покрет који је хранио колективну еуфорију и мржњу према „другима“. Безиновић јасно показује да фашизам није настао из хаоса, него из одушевљења, што би требао бити јасан знак упозорења и за данашња времена.

У том смислу филм изравно проговара и о савременом национализму, који се данас продаје као „заштита идентитета“, док у стварности служи као алат политичке контроле. Безиновићев Д’Анунцио без тешкоће се препознаје у данашњим вођама који манипулирају повијешћу, производе сталне непријатеље и претварају домољубље у лиценцу за искључивање, пријетње и насиље. Оно што је некоћ било очито насиље данас се релативизира као „повијесни контекст“, баш као што се и у Хрватској усташки симболи покушавају опрати фолклором, а екстремизам свести на пуки „дружнички поглед“, гурајући испод тепиха тзв. двоструку конотацију усташког поздрава „За дом спремени“.

У тренутку када се дијем Еуропе, па и у Хрватској, поновно рехабилитирају ауторитарни наративи, Безиновићев филм дјелује као риједак чин политичке храбрости. Подсећа да фашизам не долази као чудовиште извана, него као обећање реда, поноса и националног спаса. А публика му, као и у Ријеци 1919., често прва заплешће.

РЕКОРДНА „СВАДБА“

Регија, тачније речено простор некадашње Југославије, могао би добити новог рекордера гледаности међу филмовима. Фаворит је „Свадба“ редатеља Игора Шерегија, комедија с екипом глумаца предвођених Драганом Бјелогрићем и Ренеом Биторајцем, која је привукла готово 220.000 гледалаца већ у првом викенду приказивања у Хрватској и Босни и Херцеговини. То је, објавили су хрватски дистрибутери, најбоље кино отварање хрватског филма свих времена, а добри резултати очекују се и након премијера у Београду, Новом Саду и потом у Љубљани.

Од загребачке премијере 20. сijeчња, закључно с првим викендом приказивања, филм је у Хрватској погледало 170.496 гледалаца, док га је у БиХ видјело 49.067 гледалаца, чиме је досежута импресивна бројка од 219.563 гледалаца.

Стереотипно постављена филмска радња, базирана на прокушаном моделу „наши“ и „ваши“ одувјек је добитна формула успеха, без обзира радило се о сељацима и грађанима, Далматинцима и Загрепчанима, влајима и Сплићанима, а кад су у питању Хрвати и Срби, јер о њима је овдје ријеч, гледаност је зајамчена. Посебно уз силну маркетиншку кампању, посебно на друштвеним мрежама, којом је филм попраћен. Филм нема високе циљеве, гађа публику на уобичајене мотиве с циљем да се, како је казао продуцент Иван Келава, добро забаве тих 97 минута. Чињеница да је више од 70.000 улазница продано прије прве пројекције најјаснији је показатељ тог успеха.

Уз споменути двојац, у филму глуме Линда Бегоња, Весна Тривалић, Анђелка Стевић Жугић, Роко Сикавица, Ника Грбеља и Марко Грабеж, Сека Саблић, Срђан Жика Тодоровић, Сњежана Синовичић Шишков, Дејан Аћимовић...

ДАРКУ ТУШЕВЉАКОВИЋУ НИН-ОВА НАГРАДА

НИН-ова награда за најбољи роман 2025. године свечано је уручена Дарку Тушевљаквићу 26. сјецња у београдској Коларчевој задужбини за роман „Карота“, објављен у издању Лагуна. Аутор је том приликом истакнуо да је ријеч о његову најособнијем роману досад те захвалио жирију што га је, како је рекао, „обасјао светлом које му даје прилику оставити дугу сенку“. Тушевљаквић је оцијенио да награда потврђује како књижевност која настаје из најдубљег личног искуства заслужује највећу пажњу.

Говорећи о настанку романа, који се темељи на сјећањима на дјетињство у Задру уочи распада Југославије, признао је да је често двојио је ли прича превише локална или можда преопћенита. „Писање је стално тражење равнотеже између херметичности и разумљивости. У ‘Кароти’ ме то балансирање знало исцрпити јер писац истодобно жели остати свој и постати свачији“, рекао је и додао: „Из таме деведесетих сам одавно изашао, али неки њен део је ипак остао у мени. Од тог дела, из тог мрака са почетка осветљеног тунела, настао је роман ‘Карота’.“

Награду му је уручио прошлогодишњи лауреат Маринко Арсић Ивков, а председник жирија Александар Јерков нагласио је да је одлука донесена готово једногласно, без подилажења политичким притисцима или медијским очекивањима. Оцијенио је како роман спаја мистериј и трауму у потрази за особном истином те се одупире пуком свједочењу и сентименталности.

Према Јерковим ријечима, „Карота“ отвара етичка питања која надиласе судбину главног јунака и нуди слојевиту причу у којој се сусрећу мит, насиље, љубав, губитак и сложени српско-хрватски односи. Нагласио је да жири није наградио роман због теме деведесетих, него због другачијег погледа на ту прошлост.

Осим њега, у жирију су били Адријана Марчетић, Јелена Младеновић, Владимир Гвозден и Младен Весковић. У најужем избору било је шест романа, осим Тушевљаквићеве „Кароте“, то су „Разговори с Вјештицом“ Владимира Вуковића, „Балада о убици и убици и убици“ Далибора Пејића, „Фрау Бета“ Лауре Барне, „Бесмртне лудости госпође Кубат“ Милана Трипковића и „Опатија Светог Вартоломеја“ Милоша Перишића. На конкурс за 72. НИН-ову награду пристигло је 195 наслова.

У тренутку закључења овог броја „Просвјете“ жири награде „Београдски победник“ за најбољи роман објављен у 2025. години издавојио је седам наслова. У најужем избору, сачињеном од 15 наслова у ужем, нашли су се романи: „Фрау Бета“ Лауре Барне, „Улм“ Бојана Васића, „Разговори с Вјештицом“ Владимира Вуковића, „Луси“ Бојана Савића Остојића, „Летњиковац“ Марка Тодоровића, „Бекос“ Енеса Халиловића и „Хумано пресељење“ Виде Црнчевић Басаре. Жири чине Предраг Петровић (председник), Весна Тријић, Слађана Илић, Петар Пијановић и Наташа Анђелковић. Први добитник награде „Београдски победник“ био је Драго Кекановић, награђен за роман „Приврженост“ у издању СКД-а „Просвјета“.

VOJIN
BAKIĆ

Princip
nade

Izložba u čast
110. obljetnice
rođenja umjetnika

29/01
2026

GRADSKI
MUZEJ
BJELOVAR

БАКИЋ ОПЕТ У БЈЕЛОВАРУ

Изложбом „Војин Бакић: Принцип наде“, која се 29. сјецња отвара у Градском музеју Бјеловар, родни град једног од најзначајнијих кипара југослаvensког модернизма након више од шест десетљећа коначно враћа Војина Бакића у властити јавни простор. Повод је 110. обљетница његова рођења, али изложба има значење далеко шире од комеморативног – ријеч је о симболичном повратку уметника чије је дјело десетљећима било истодобно слављено и сустванно потискивано.

Равнатељица музеја Маријана Драгичевић нагласила је како пројект представља чин културног дуга. Музеј, истакнула је, не служи само похрани предмета него враћању смисла и отварању простора у којем се град суочава са својом повијешћу. Изложба се притом уклапа у обиљежавање 270 година Бјеловара те најављује обнову куће обитељи Бакић, будућег музејско-меморијалног простора.

Кустосица Хана Ћурак концепт је развила у суралњи с колективом WHW, полазећи од идеје наде као процеса, а не готовог обећања, позивајући се на филозофију Ернста Блоха. Бакић се у том оквиру појављује као аутор чији је рад усмјерен према будућности, али и као уметник чије је монументално наслеђе након деведесетих било девастирано, минирано и гурнуто у заборав. Управо та напетост између модернистичке визије и политичког брисања чини срж изложбе.

Постав кроз три етаже музеја доноси кључне циклусе попут Свјетлоносних и Разлисталих форми, уз скулптуре Бик, Торзо и ријетко излагане Истовремености. Посебно снажан сегмент чине остаци минираног Споменика стријељанима из 1947., посвећеног Бакићеву брату Слободану, брутално уништеног у валу поратног ревизионизма, док је његова реплика тек 2010. враћена у јавни простор.

Изложба укључује и радове савремених уметника Давида Маљковића, Милоша Тракиловића и Саре Саламон, који Бакићево наслеђе читају из данашње перспективе. Архитектонски постав потписују његове унуке Ана Мартина и Вјера Бакић, које наглашавају важност непосредног сусрета са скулптуром, посебно за генерације које су о Бакићу училе више кроз рушевине него кроз музеје.

„Принцип наде“ тако није само ретроспектива, него и политичка геста повратка достојанства уметнику чије је дјело било жртва идеолошке освете. У времену у којем се антифашистичко наслеђе и даље релативизира, изложба подсећа да модернизам Војина Бакића није био тек естетски пројект, него визија друштва отвореног према будућности. Остаје отворена до 18. травња, као ријетка прилика да се повијест не само гледа него и исправи.

СВЈЕТСКИ ПИСЦИ О КИШУ

Поводом 90 година од рођења књижевника Данила Киша, издавачка кућа Архипелаг објавила је „Књигу о Данилу Кишу“, коју је приредио Гојко Божовић, која садржи избор најважнијих текстова великих свјетских писаца о њему.

„Књига о Данилу Кишу“ представља, како је поручио издавач, кратку повијест рецепције Кишових књига у свјетској књижевности. Укључен је избор текстова познатих свјетских писаца написаних у временском размаку дужем од 40 година. Међу ауторима текстова у тој књизи налазе се Јосиф Бродски, Надин Гордимер, Клаудио Магрис, Милан Кундера, Јозеф Шкворецки, Синтија Озик, Петер Естерхази, Ђерђ Конрад, Дерек Волкот, Енрике Вила-Матас, Анџеј Стасјук, Сузан Сонтаг, Хавијер Серкас, Јулијан Корнхаузер, Вилијам Волман, Анђела Картер, Исмаил Кадаре, Светлана Бојм, Хуан Готисоло, Чарлс Симић, Алеш Дебељак, Кристијан Салмон, Иштван Ерши.... Први текст је настао почетком 1980. године, а посљедњи 2021. године.

„Текстова о Кишу има веома много. Поједини аутори су често писали и говорили о Кишу. Није било неопходно уврстити све те текстове у једну овакву књигу да би се створила поуздана и релативно заокружена слика Кишове међународне рецепције. Ова књига почива на идеји избора, што је у сагласју с поетичким становиштем самог писца који је у језгровитости исказа и у праву на избор налазио једно од својих најдубљих утемељења. Полазећи од руководног начела књиге (есеји, критике и записи писаца а не академски радови), прате најпре одјек појединачних пишевих књига, потом њихов књижевно-историјски и културно-историјски контекст у токовима модерне светске књижевности, потом постепено уобличавање Кишовог књижевног и људског лика у сећањима савременика и пријатеља, као и одјек његовог књижевног поступка и његове књижевне фигуре у савременој светској књижевности. Академски радови о Кишу захтевају посебно истраживање и посебну књигу. Као што би и избор текстова о Кишу насталих у контексту српске књижевности изискивао посебну књигу“, навео је Божовић поводом „Књиге о Данилу Кишу“.

Док Сонтаг Киша назива „...песником у прози и принцем

резигнације...“, Алеш Дебељак истиче да је Киш „знао да пише тако да би занемели и анђели“. Цхристиан Салмон наглашава да се Кишов живот „поклапа са историјом Европе у другој половини прошлог века“. На сличном трагу је и Гордимер: „Данило Киш сигурно мора бити препознат као најбољи из те изузетне групе источноевропских писаца, геније одређеног времена, искуства и места.“ У читању Јосифа Бродског „Гробница за Бориса Давидовича“ је „истински драгуљ лирске прозе“ и „најбоља књига написана на европском континенту у послератном периоду“, док Магрис издава „Пешчаник“, сматрајући да је несумњиво ремек-дјело. „Ретко је једна књига успела да изрази ту страховиту, подмуклу способност зла да расте у сваком од нас, да постане наша природа“, истакао је Магрис.

ПРЕМИНУЛА СЕНКА ВЕЛЕТАНЛИЋ

Преминула је југославенска пјевачица и глумица Сенка Велетанлић, у 90. години живота, објавио је њезин син, џез глaзбеник Васил Хаџиманов. Вијест о смрти попратио је емотивном поруком на друштвеним мрежама у којој је навео да је његова мајка преминула након тешке болести, тихо и достојанствено, у сну. „Јутрос нас је напустила моја мајка Сенка Велетанлић. Отишла је тихо, као дама, баш како јој и приличи. Волим те, мама. Хвала ти“, написао је Хаџиманов.

Сенка Велетанлић рођена је 27. свибња 1936. године у Загребу, гдје је врло рано започела глaзбени пут пјевајући у збору КУД-а „Јожа Влаховић“. Иако је завршила Економски факултет, убрзо је одлучила професионално се посветити глaзби. Прве снимке за Радио Загреб остварила је 1958. године, а већ почетком шездесетих постала је једно од препознатљивих имена тадашње југославенске забавне сцене.

На Опатијском фестивалу 1960. године извела је пјесму „Ноћ без звијезда“, која ју је лансирала међу најпопуларније извођаче тог раздобља. Публика ју је завољела због суздржаног наступа и снажне емоционалне интерпретације. На истом је фестивалу 1963. пјевала „Опрости, волим те“, а 1968. године „Што ме чини сретном“, у алтернатици с Јосипом Лисац.

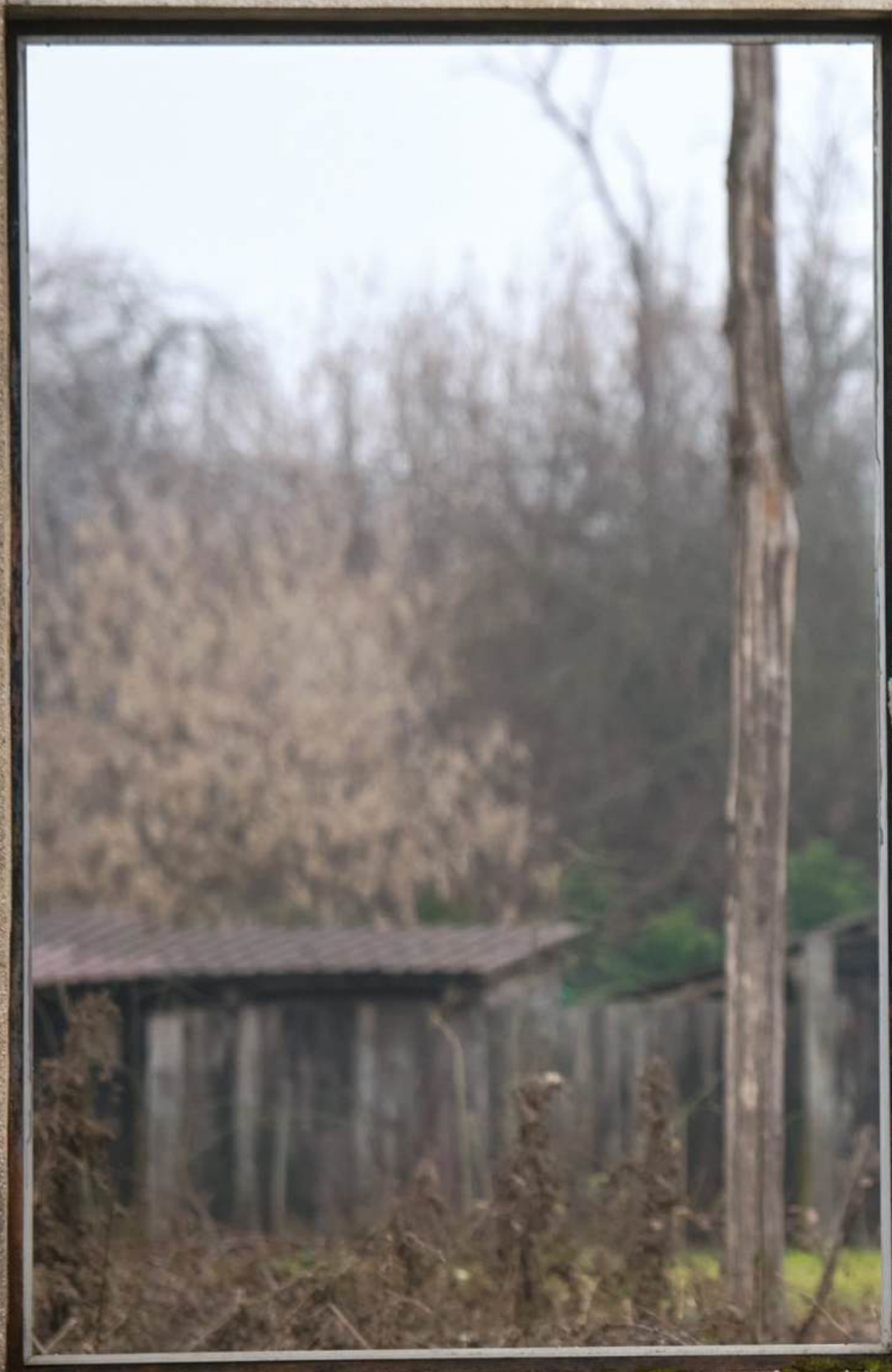
Након пресељења у Београд удала се за кантаутора, пјесника и глумца Зафира Хаџиманова, с којим је 1967. године приредила први рецитал у казалишту Атеље 212. Тај је концерт уједно био један од првих телевизијских пријеноса забавне глaзбе уживо на ТВ Београду. Заједно су остали уметнички и животни партнери све до Хаџимановљеве смрти 2021. године.

Посебно мјесто у каријери заузимала је и сурадња са сестром Бисером Велетанлић, с којом је 1972. снимила пјесму „Ми знамо све“. Сестре Велетанлић остале су упамћене као иконе југославенског шлагера.

Иза Сенке Велетанлић остаје богата глaзбена оставштина и обитељ која је наставила уметничку традицију — син Васил као истакнути џез глaзбеник те унука Марта Хаџиманов, која се бави оперним и џез пјевањем.

Godišnja nagrada SKD „Prosvjete“ „Sava Mrkalj“ za 2025. godinu dodijeljena je Čedomiru Višnjiću za posebno vrijedan doprinos kulturi Srba u Hrvatskoj.
24. 1. 2026. / Fotografija: Sandro Lendler

www.casopis.skd-prosvjeta.hr

AVTORI

GORAN BORKOVIĆ / NINA ČOLOVIĆ / MILOŠ ĐURĐEVIĆ / MARKO FABER
NENAD JOVANOVIĆ / IGOR LASIĆ / SONJA LEOŠ / SANDRO LENDLER
DANILO LUČIĆ / ŽELJKO LUKETIĆ / MILOŠ MILENKOVIĆ / NIKOLA OSTOJČIĆ
IGOR RUŽIĆ / MAJA SOLAR / TANJA STUPAR TRIFUNOVIĆ / SANJA ŠAKIĆ
GORAN PAVEL ŠANTEK / ANA VUČKOVIĆ DENČIĆ